

A LELKIISMERET MINT A SZABAD CSELEKVÉS IRÁNYTŰJE¹

1. BEVEZETÉS

Egy korábbi tanulmányomban a szabad akaratról, mint az emberi szellemi tevékenység lényegi eleméről beszéltem. A hangsúly annak kimutatásán volt, hogy létezik-e szabad akarat és milyen határon belül nevezhető szabadnak az ember. Mostani dolgozatomban szintén a szabad cselekedetek világát fogom vizsgálni, de abból a szempontból, hogy mi módon lesz az emberi cselekedet nemcsak szabad, vagyis külső- és belső kényszertől mentes, illetve szabad választás és döntés eredménye, hanem hogy mi módon lesz az emberi cselekedet erkölcsileg helyes és jó, illetve mi módon lesz nemcsak az egyes cselekedet, de egy egész emberi élet Istennek tetsző élet. Ám jelen esetben nem a cselekvés külső vagy belső követelményeit, mint például az értelem elégséges használatának, vagy külső és belső kényszertől való mentességét vizsgálom, hanem egy másik belső és bizonyos értelemben külső tényezőt, a lelkiismeret szerepét. Ez a készségünk nem lép be a szabad döntést meghozó tényezők közé, inkább csak megáll az ajtóban, de egészen addig, a döntés meghozataláig elkíséri úgy az értelmet, mint pedig az akaratot, sőt, magát az érzelmi élet képviselőjét is ellátja. A lelkiismeret sug, sugalmaz, indít, de nem dönt. Minderre a különleges szerepre utal, vagy legalábbis ezt sugallja a cím, hogy ti. a lelkiismeret az a belső képességünk és készségünk, aminek a segítségével nemcsak szabadok, de erkölcsileg helyesek és jók, hanem vallási értelemben is üdvösek a cselekedeteink. Sőt, egész életünk, ami itt a Földön valamiképp a megváltás és megigazultság beteljesedését jelzi és jelenti.

Még egy előzetes megjegyzés. A választott cím, mint tézis szerint ugyanis a szabad cselekvésnek valóban mintegy lelke, szíve, iránytűje a lelkiismeret. Megfontolásaim során egy egészséges lelkületű és józan lelkiismeretű embert fogok szem előtt tartani.

¹ E tanulmány létrejöttét az OTKA T 049577. számú kutatóprogram támogatta.

2. A LELKIISMERET FOGALMA

A szó, lelkiismeret a magyarban is mindenekelőtt ismeretre, a tulajdon lelkünk ismeretére, illetve az emberi természet ismeretére, utal. Hasonló a latin, a görög vagy a német megfelelő szó, a conscientia (szüneidészis, Gewissen), melyek elsősorban arra utalnak, hogy együtt tudunk valamit, éspedig azt az ismeretet jelöli, ami a konkrét tett és az erkölcsi elvek összevetése után alakult ki a lélekben.² Együttlátni valamit, mint ismert dolgot. A latin szó etimológiai elemzése öntudatot, tudatot is jelent.³ Jelenthet a szó tehát az emberi lélekről való tapasztalati vagy elméleti ismeretet (lélektan), vagy önismeretet és öntudatot is.⁴ A régi magyar nyelv a lelkiismeretet és működését magával a lélekkel azonosította valamiképp. Régen a lélek szerint beszélni a lelkiismeretes beszédet jelentette.⁵

A köznyelv sokat használt szava a lelkiismeret, ami azt jelenti, hogy minden normális ember ismeri, tudja, ha megfogalmazni nem is tudja, hogy mi ez. Ebből adódóan tudatunk egyik tényéről, tevékenységéről van szó, mely jelzi, hogy az ember vallás-erkölcsi lény, azaz feladata, hogy életét felelősen alakítsa, ami kizárja az önkényt, az irracionális cselekedetet. Amolyan erkölcsi „kell” ez.⁶ A lelkiismeret valami belső iránytű, ami cselekedeteinket, vagy mások cselekedeteit mintegy betájolja, megítéli és ellenőrzi, azaz irányt ad neki, helyesli, vagy helyteleníti, akár a cselekvés előtt, akár utána (honestas, liceitas moralis). Ha helyesli, akkor ez a lélek kellemes, megnyugodott érzésével társul, ha ellenzi, akkor nyugtalanság vesz erőt a lelken, s ezt nevezük lelkiismeret-furdalásnak, büntudatnak.

A lelkiismeret tartalmát illetően vagy parancsol (conscientia praecipiens), vagy tilt (c. prohibens), vagy megenged (c. permittens), vagy büntet (c. puniens) (korhol, azaz a cselekedet bűnös volt) és jutalmaz (megnyugtat, azaz a cselekedet erényes volt), vagy tanácsol (c. consiliens), vagy egyszerűen jóváhagy (conscientia confirmans seu con-

2 Vö. TURAI, A., *Az ember és az erkölcs*. Alapvető etika Aquinói Tamás nyomán, (Katolikus Teológiai Kézikönyvek 31), Szeged 2000, 28-29.

3 Vö. CATHREIN, GY., *Erkölcshölcsélet I*, Temesvárott 1900, 374. Ugyanő idézi Szent Tamást a következő oldalon a 2. lábjegyzetben: Conscientia nihil aliud est quam applicatio scientiae ad aliquem actum (Summa Theologica I, 2, q. 19, a. 5).

4 Fogalmazhatunk úgy is, hogy beszélhetünk a pszichológiai (conscientia psychologica), metafizikai (conscientia metaphysica) és erkölcsi értelmében tudatról vagy lelkiismeretről (conscientia moralis). A pszichológiai értelemben vett lelkiismeret a tudatosságot, öntudatot, a metafizikai az önismeretet, öntudatosságot, míg a morális értelemben vett tudat jelenti a szó szoros értelmében a lelkiismeretet. Vö. COMPOSTA, D., *Filosofia morale. Etica sociale* (Subsidia Urbaniana 4), Roma 1983, 54.

5 Vö. HANAUER I., *A lelkiismeret*, Budapest 1912, 8.

6 Vö. KÖVÉR, A., *Út, Igazság, Élet. Katolikus erkölcsstan*, Budapest 1995, 62.

sentiens) s ezt az ítéletet feltétlen követni kell.⁷ Nemcsak erkölcsi, jogi előírás, mint az ítélezés kritériuma szerint ítélt a belső hang, sugallat, érzés, megérezés, késztetés, ötlet, gondolat, hívás, hanem azt is jelzi, ha vétettünk az illem, vagyis a kulturált viselkedés természetes szabályai ellen. Sőt, ugyancsak a lelkiismeret működéseként könyveljük el azt is, amikor a fenti belső hang nemcsak a cselekedeteinket, de a gondolataink és érzéseink, érzelmeink helyességét, illetve helytelenségét is jelzi, értékeli, mintegy összeveti a tudatunk számára az etalonnal (eszmény, norma). Vagyis hogy igazat gondolunk-e, azaz nem álságos-e vagy téves-e az; hogy helyesek-e a megérezéseink, tiszták-e az érzelmeink adott dologgal, személlyel szemben. Hogy valóban jót akarunk-e másnak akkor, ha tanácsolunk neki valamit, ha eltitkolunk előle valamit, ha tiltunk számára valamit, ha megtenni szándékozunk neki valamit. Egyszóval a lelkiismeret, mint amolyan legfőbb belső fórum, legfelsőbb bíróság bírójaként funkcionál. Ha bíróságként modellezzük, óhatatlanul asszociálunk a tárgyalásra, ahol az ítélet helyességét biztosítandó, a szükséges és elégséges bizonyítékok és a józan ítélőképesség meglétét feltételezzük.

A lelkiismeret „nem az ember jó akarata. A lelkiismeret akkor is megszólal ugyanis az emberben, amikor az akarat nem követi az értelem és a megismerés világosságát. Nem is a jó kívülről ható szava, hanem figyelmeztető szó az ember lelkének mélyéről, mely Istenhez hívja, a jóra ösztönzi akkor is, ha menekülni próbál”.⁸

Mindez sejteti, hogy valami másra teljesen vissza nem vezethető szellemi-lelki képességről, illetve készségről van szó, amit lelkiismeretnek nevezünk. Adottság és megszerzendő, kiérlelendő lelki fakultásunk. Ezért rokon vonásokat mutat az erényekkel, mint a jóra való készségekkel (habitus), s köztük az okossággal, mely Dominicus Prümmer szerint az alábbi jelenti: *Prudentia est moderatrix et auriga virtutum, ordinatrix affectuum, doctrix morum.*⁹ Rokonságot mutat a jogi, erkölcsi és illem normáival is, de mégsem azonos a törvénnyel, sem az ún. természeti törvénnyel, mivel épp ezek felismerése és alkalmazása az egyes esetekben, tehát ítélet, *actus*. Az okosság erényével sem lehet azonos a lelkiismeret, mivel az erény készséget jelez, míg a lelkiismeret gyakorlati tett. Bár kétségtelen, hogy a lelkiismeret magva, csakúgy, mint az erények magva, egy minden másra vissza nem vezethető képesség, s ebben hasonlóak, miként abban is, hogy e képességet fejleszteni kell, mindegyiket a maga természetének megfelelően.

A bírósági tárgyalás modelljén túl rokonságot mutat a lelkiismeret a pszichológia egyik ma sokat hangoztatott kategóriájával, a Sigmund Freud által a tudományos problémátudat központjába dobott felettes énnel. A felettes énnel kapcsolatban pedig azt kell

7 Vö. EVETOVICS, K., *Katolikus erkölcsstan I*, Budapest 1940, 118.

8 Vö. HÄRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 154.

9 Vö. PRÜMMER, D., *Manuale theologiae moralis I*, Barcinone-Friburgi Brig.-Romae 1961, 457.

mondanunk, hogy az mindenekelőtt pszichológiai műszó, tehát pszichológiai modell, ám a lelkiismeret erkölcsi kategória elsősorban, amivel nem tagadjuk működésének pszichológiai feltételeit. A felettes ént csak mi nevezük meg, ám a valóságban csak az én létezik, amely ítéletet mond, amely teljességgel sohasem tárgyasítható. Ezt jelöli az alanyiség, a transzcendentalitás kategóriája. A felettes én egy értékrendet jelent végeredményben, amivel az én azonosulni kíván. Ez az interiorizációnak nevezett folyamat szükségszerű az érett személyiséggé válás során. A felettes én problémája ugyanakkor nem az interiorizáció, mint az azonosulás pszichológiai folyamata, hanem a helytelen értékrend követendőnek való kijelölése, vagy a helyes értékrenddel való azonosulás módjának helytelen alkalmazásában áll. Meg kell tehát különböztetnünk a pszichológiai és az erkölcsi lelkiismeretet. Az előbbi a megismerés, a tanulás pszichés törvényszerűségeit, valamint az erkölcsi és filozófiai kategóriák megismerési folyamatát, míg az utóbbi az emberi személynek az abszolút és feltétlenül kötelező értékvilághoz való viszonyát jelenti, tehát a jó és a rossz spontán megkülönböztetésének képességét és készségét.¹⁰

Ugyancsak rokonságot vélünk felfedezni az intuíció, de a Szentlélek ajándékai közül a tanács lelke és a lelkiismeret között. Egyesek egyenesen intuitív képességnek tekintik, mellyel az ember pillanatszerűen megítéli cselekedetének helyességét.¹¹ A rokonság kapcsolatot jelez, de nem többet, azaz nem azonosságot. Nem azonos az erkölcsi, jogi és illem rendjével, mivel az, mint objektív, megismert vagy megismerendő valóság, mint kritériumrendszer áll a lelkiismeret előtt, amire az mintegy rátalál, mintegy felfedezi azt. A lelkiismeret a cselekvés belső, szubjektív irányítója, legfelsőbb, de nem feltétlenül tévedhetetlen normája. Az objektív kritériumrendszer alapos ismeretéből még nem következik azok megtartása. A tapasztalatból tudjuk, hogy nagy vallás-erkölcsi tudás mellett is lehet valaki lelkiismeretlen nemcsak egyes cselekedeteiben, de egész életvitelében, s ez utóbbit hitványságnak nevezzük. A lelkiismeret működése feltételezi ezeket a normatív rendeket, és azok helyes ismeretét.

Nem tekinthető a lelkiismeret velünk született ösztönnek sem, ám rokonságot szintén mutat vele. Az ösztöncselekvés esetében nem beszélhetünk szabad cselekvésről, míg a lelkiismeret szava, hasonlóan a kegyelmi érintéshez, nem determinálja az akaratot, tehát megőrzi a szabad döntés lehetőségét, de határozott irányba igyekszik azt mozdítani.

10 Vö. TARJÁNYI, Z., *Az erkölcssteológia története és alapfogalmai. Morálteológia I*, Budapest 2005, 112.

11 Vö. LÉON-DUFOUR, X., *Lelkiismeret*, in LÉON-DUFOUR, X. (főszerk.), *Biblikus Teológiai Szótár*, Róma 1976, 863.

Van, aki úgy modellezi a lelkiismeretet, mint valami velünk született belső érzék kibontakozását, tevékenységét. E tevékenység lényege a jó és a rossz spontán megkülönböztetése.¹²

A fentiek alapján joggal nevezhetjük az erkölcsileg helyes, vagyis tudatos és szándékos, tehát szabad cselekedeteket a lelkiismeret szava (dictamen conscientiae) szerinti cselekedetnek.¹³

A lelkiismeret pontos behatárolására tett és teendő erőfeszítések csapásirányait kitűnően összegzi Boda László a következő tisztázandó kérdések megfogalmazásával: „Képesség vagy készség-e a lelkiismeret? Mennyiben módosítja a szerzett a velünk születettet? Lényünk mely rétegébe gyökerezik? Hozzákapcsolható-e valamelyik képességünkhöz: értelmünkhöz, akaratunkhoz, az érzelemhez? Mennyiben természetes adottság, és miben módosulhat a kegyelem, a bennünk lakó Lélek által? Mennyiben megbízható a maga szubjektív jellegében, és mennyire szorul objektív megalapozásra? Hogyan lehet, hogy biológiailag és technikai ismeretekben felnőtt emberekben mintha hiányoznák? Ha ennyire lényünkbe gyökerezik, miért válhatnak olyan sok ember „lelkiismeretlené”?¹⁴

Mindezek alapján azt a munkahipotézist állíthatjuk fel, hogy a lelkiismeret szellemi létünk, istenképiségünk sajátos, tehát másra vissza nem vezethető adottsága, amelynek magvát synteresis-nek nevezi az etika tudománya, mely mintegy az emberi szellem belső legfelsőbb ítélkező fóruma, ami megítéli valamiképp az egész lélek tevékenységét, állítva ezzel önmaga értékességét, illetve értéktelenségét. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a lelkiismeret az emberi cselekvés alanyi transzcendentális feltétele, melynek értelmi, akarat- és érzelmi dimenziója egyaránt van. A synteresis, mint lelkiismeretünk működésének magva, figyelmet, irányítást és megtartást jelent. Figyelme elsősorban az erkölcsi élet irányító elveire irányul, ezeket állítja a cselekvő elé megfontolásra. Itt a jó teendő és a rossz kerülendő (bonum faciendum et malum vitandum), illetve a senkinek sem ártani (neminem laedere) alapelv mellett főelvként a synteresis azt mondja ki, amit a főparancs: szeresd Istent mindenképp fölötte önmagáért, minden mást pedig Istenben, neki alárendelve. Ide kell sorolnunk a bádog, az ezüst és az aranszabályt is, és pedig azért, mert ha nincs egy végső és egységes cél, akkor nincs lezárt erkölcsi érték sem, márpedig ez feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az ember tökéletesedni tudjon. Ez a synteresisnek, mint habitus principiorum practicorum-nak, vagy más szóval conscientia habitualis-nak, illetve öslelkiismeretnek (Urgewissen), mint erkölcsi a priori-nak az irá-

12 Vö. BODA, L., *A keresztény nagykorúság erkölcssteológiája*, Budapest 1986, 321.

13 Vö. ZÁBORSZKY, I., *A lelkiismereti ítélet kialakulása erkölcsi cselekvésünknél Aquinói Sz. Tamás szerint*, Esztergom 1927, 7.

14 Vö. BODA, L., *A keresztény nagykorúság erkölcssteológiája*, Budapest 1986, 322.

nyítása.¹⁵ Megtartó szerepe pedig abban áll, hogy ezeknek az elveknek a vonzáskörében tartja a lelket, így az emberi gondolatokat, érzéseket és cselekedeteket.¹⁶ A lelkiismeret tehát nem annak ismerete, hogy általában mit kell tenni, vagy mit nem szabad tenni (ez a synteresis), hanem az az ítélet, hogy egyes esetekben, tehát itt és most, mi a teendő (conscientia atualis).¹⁷ A misztika a lélek szikrácskájának (scintilla animae) nevezi a synteresis-t. Végül létezik egy másik felosztás is, melyet Franz Böckle említ, nevezetesen a lelkiismereti érzék, vagyis a lelkiismeret két részből áll: őllelkiismeretből (synderézsisz) és morális ismeretből (scientia moralis),¹⁸ mely ez esetben úgy látszik magában foglalja a Nyíri Tamás által hozott sapientia-t és scientia-t, illetve az Arno Anzenbacher által megnevezett motivációs horizontot.¹⁹

Végeredményben a synteresis, mint velünk született képesség és készség és „alapelveinek intuitív ismerete által Isten az erkölcsi nihilizmustól akar megóvni” bennünket, s szabadságunk helyes használatára igyekszik tanítani.²⁰ A lelkiismeret szavának követésében valamiképp szabadságunk szentelődik meg.²¹ A lelkiismeret egyrészt norma normata (synteresis), másrészt norma normanda (sapientia et scientia). Végső normája, mint norma normans pedig nem más, mint maga az Isten.²²

A lelkiismeretes tett szabad tett tehát, sőt kizárja az önkényességet is, hiszen egész lényünk megfontolása benne van, s ezért a rokonság az okossággal is. A lelkiismeret követése feltételezi továbbá azt is, hogy az egyén legjobb belátása szerint cselekszik, s egyúttal igényt is támaszt arra, hogy igaz módon cselekszik. Ebben és csakis ebben az értelemben a lelkiismeret tévedhetetlen. Ám az igaznak tartott norma igazságtartalma tekintetében tévedhet a lelkiismeret. Ilyenkor megilleti a cselekedetet a moralitás, vagyis a cselekedet nem bűnös a cselekvő szempontjából, de a tett önmagában véve etikailag tartalmában téves lehet.

15 Találój Helmut Weber megfogalmazása is: „Synteresis a lelkiismeret, amennyiben készenlétkben tartja az etikai belátások kincsét, egyfajta őllelkiismeret, vagy pedig a lelkiismeret mint habitus vagy potentia. A conscientia jelenti az őllelkiismeretnek ill. az ott tárolt etikai belátásoknak az alkalmazását a konkrét esetre; tehát egyfajta szituációs lelkiismeret, vagy pedig a lelkiismeret mint ítélet vagy akcióban levő lelkiismeret”. Vö. WEBER, H., *Általános erkölcssteológia. Hívás és válasz* (Szent István Kézikönyvek 3), Budapest 2001, 202.

16 Vö. HORVÁTH, S., *A természetjog egyedi vonatkozásai*, in HORVÁTH, S., *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál. Bölcséleti és hittudományi tanulmányok*, Budapest 1944, 223-224.

17 Vö. MÜLLER, E., *Katholikus erkölcsstan I*, Budapest 1876, 294.

18 Vö. BÖCKLE, F., *A morálsteológia alapfogalmai* (Erkölcssteológiai Könyvtár 1), Budapest 2004, 71.

19 Vö. ANZENBACHER, A., *Bevezetés a filozófiába*, Budapest 1993, 313.

20 Vö. ZÁBORSZKY, I., *A lelkiismereti ítélet kialakulása erkölcsi cselekvésünkénél Aquinói Sz. Tamás szerint*, Esztergom 1927, 55.

21 Vö. KIRÁLY, E., *A keresztény élethivatás*, Budapest 1982, 117.

22 Vö. TARJÁNYI, Z., *Az erkölcssteológia története és alapfogalmai. Morálsteológia I*, Budapest 2005, 121.

A lelkiismeret, mint Isten szava:²³ az ítélet kritériumai a hitünk igazságai, s ezek ellenében nem lehet vallás és lelkiismereti szabadságra apellálni. Az erkölcsi élet óhatatlanul átvezet a vallási életbe, nemcsak azon az alapon, hogy Isten az erkölcsi rend alkotója, de azon alapon is, hogy részt ad az embernek a természetfeletti életben. Ezért „szükségünk van a keresztény jellem tényezőire, a malaszttal adott természetfölötti érelyekre is. Ezek révén valósul meg bennünk a végső cél sajátosan, ezek kötnek össze vele oly tökéletesen, amint e földi élet nyomorúsága csak megengedi. Belső életünk koronáját végül a Szentlélek ajándékai alkotják. ... Az erkölcsi élet e belső tényezői mellett (Szent Tamás) pontosan meghatározza annak külső mértékét is. Erkölcsi életünk formája az ésszerűség, az esse secundum rationem, amelyet a tárgyi feltételek hosszú sora mértékel egyenes, meg nem szakított és szerves összeköttetésben tartva bennünket az igazság és jószág forrásával, Istennel, végső célunkkal. ... Az erkölcsiség végső forrása és próbaköve a lex aeterna, az örök szükségességet kifejező isteni eszme, amely a teremtménynek Istenben való részesedését és a feléje való közeledését szabályozza. Ennek foglalata a legfőbb erkölcsi elv (éppúgy, mint értelmünkre nézve az elméleti észelv): a jót cselekedni, a rosszat pedig kerülni kell. Ebből a szempontból tehát Isten erkölcsi életünk irányítója, úgy, hogy minden igazságos törvény éppúgy Isten szava, mint értelmünk amaz ítélete, amelyet lelkiismeretnek mondunk. Ezen kívül azonban Isten cselekvőleg is beavatkozik feléje való törekvésünk irányításába a kegyelem révén”.²⁴ Nagyon találóak Viktor Cathrein vonatkozó gondolatai is: „A lelkiismeret bennünk mindenesetre Isten szavának nevezhető, de nem oly értelemben, mintha Isten közvetlenül vagy tulajdonképpen szólna hozzánk vagy nekünk kinyilatkoztatást adva, hanem csak annyiban, amennyiben a természeti erkölcstörvényt az ... ember lelkébe írta, s így ez az általános törvénynek az egyes cselekedetre való alkalmazásával Isten akaratát nekünk különösen kinyilvánítja. ... Ezért: a lelkiismeret sohasem hallgattatható el teljesen, hanem majd hangosabban, majd csendesebben int bennünket, akkor kétségtelen, hogy a lelkiismeret az Isten megismerésének csírája, melyet a Teremtő lelkünkbe oltott. A lelkiismeret szava az embert mindig valami magasabb, fölötte álló törvényhozó és bíró ismeretére vezet”.²⁵ Ennek fényében nem beszélhetünk a szó szoros értelmében lelkiismeretlen emberről, hanem csak olyan emberről, aki nem szokta lelkiismeretének hangját követ-

23 Vannak szerzők, akik okkal nem Isten szavának, hanem Isten szava visszhangjának nevezik a lelkiismeretet, pl. J. H. Newman (1801-1890). Vö. WEBER, H., *Általános erkölcssteológia. Hívás és válasz* (Szent István Kézikönyvek 3), Budapest 2001, 207.

24 Vö. HORVÁTH, S., *Aquinói Szent Tamás világnézete* (Szent István könyvek 21), Budapest 1924, 195-196.

25 Vö. CATHREIN, Gy., *Erkölcshölcsélet I*, Temesvárott 1900, 381-382.

ni, illetve már rég elnyomta azt.²⁶ Végül idézhetjük a Katolikus Egyház Katekizmusát is, mely idézi a GS 16. pontját. Eszerint „az ember lelkiismerete mélyén egy olyan törvényt fedezett föl, amelyet nem ő adott önmagának, hanem engedelmséggel tartozik iránta, s e törvény hangja – mely mindig arra szólítja, hogy szeresse és cselekedje a jót, és kerülje a rosszat – a kellő pillanatban fölhangzik szívében (...). Isten ugyanis törvényt írt az ember szívébe (...). A lelkiismeret az ember legrejtettebb magva és szentélye, ahol egyedül van Istennel, akinek szava visszhangzik bensőjében.”²⁷ De úgy is fogalmazhatunk, hogy a lelkiismeret föltétlen kötelező erejének nem önmaga a forrása, hanem annak csak tolmácsa, mivel kötelező erejének végső forrása az isteni akaratban van. Ebből adódóan Isten „az emberrel szemben nem külső, idegen tényező és Isten nem is akar mást, mint hogy az ember saját természetének leginkább megfelelő módon éljen. Aki Isten akaratát teszi, voltaképpen a maga természetének nemesebb törekvéseit szolgálja”.²⁸ A törvény tehát csak akkor éri el rendeltetését, ha nemcsak ismerik, de követik is azt, vagyis ha egyrészt kötelező erővel rendelkezik, másrészt pedig van egy olyan alany, amely azt magára nézve kötelezőnek ismeri el. Ebből a szempontból a lelkiismeret hasonlít a köteleességtudathoz, mint amolyan hajlamhoz.²⁹

A lelkiismeret léte és sajátos működése aztán tekintélyként is modellezhető, mivel sajátos működése „ösztönzés az akaratnak a megismert igazsággal való összehangolására, készség az igazság keresésére a döntés előtti pillanatokban. Ezért a lelkiismeret és az objektív igazság, végső soron a lelkiismeret és a minket tanító Isten tekintélye lényegileg összefonódik. A lelkiismeret maga igényli a tanítást és a vezetést. Ezt találja meg a Teremtés rendjében, a Krisztusban megnyilvánuló csodálatos gazdagságban és Krisztus által a Szentlélekben, a tanító egyházban. Az igazi tekintély lényege szerint a lelkiismerethez szól. Ez csak erkölcsi tekintély lehet, tekintély az emberi személyek felett. Az emberek feletti tekintély csak erkölcsi, irányítása csak erkölcsi ráhatás lehet, a tanítás által”.³⁰ Ugyancsak ide kívánczik egy újabb Häring idézet: „Csak az önmaga tökéletességében, tévedhetetlenségében bizakodó ember láthat eleve ellenmondást az objektív tanítói tekintélyben”.³¹

Végeredményben az ember a lelkiismerete sugallatára mintegy rátalál a helyes útra, az igazságra, a helyes érzelmre, a helyes célra, de szabadsága lényegében érintetlen ma-

26 Vö. HANAUER I., *A lelkiismeret*, Budapest 1912, 13-14.

27 Vö. *A Katolikus Egyház Katekizmus* (Szent István Kézikönyvek 6), Budapest, 2002, 475.

28 Vö. HANAUER I., *A lelkiismeret*, Budapest 1912, 19.

29 Vö. ZÁBORSZKY, I., *A lelkiismereti ítélet kialakulása erkölcsi cselekvésünkénél Aquinói Sz. Tamás szerint*, Esztergom 1927, 42-43.

30 Vö. HÄRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 164-165.

31 Vö. HÄRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 165.

rad. Hasonló lehet ehhez az érintéshez a kegyelmi hatás. Amint a hatékony kegyelem is hat, késztet, de nem törli a szabadságot, mivel Isten ésszerű meghajlást vár értelmes teremtményétől, hasonlóan a lelkiismeret szava kategorikus imperatívusként jelentkezik a lélek számára döntése meghozatalához.

3. A LELKIISMERET ADOTTSÁGÁNAK KÉSZSÉGGÉ FEJLESZTÉSE

A fentiek alapján kézenfekvő a következtetés, hogy mintegy első számú kötelesség és jog a lelkiismeret nevelése. Amit nem emelsz, az süllyed - írta egy költő, Fodor Ákos. A nevelés ugyanakkor leginkább önnevelés, vagy inkább önfegyelmezés, ahogy leírja azt Brandenstein Béla.³² Az a tudatos tevékenység, mellyel testünket és lelkünket építjük a választott életeszmény szerint. Akaratunk szabad, vagyis mi vagyunk szabadok, de befolyásolhatók is vagyunk és kell is a kellő, a legitim tekintélytől jövő befolyás. Ez közvetíti ugyanis a helyes eszményt és értékrendet, s azzal való helyes azonosulás módját is.

A lelkiismeret nevelése végeredményben elmélyíti kapcsolatunkat az Istennel, s végső betetőződése a vallás-erkölcsi jellem kialakulása, mely szent életben mutatkozik meg. Ennek elérése azonban egy hosszas fejlődési folyamat, melyet a továbbiakban próbálunk röviden körvonalazni.

A lelkiismerettel kapcsolatos kötelességek időrendben elsője a törvény megismerése a jó példa és a nevelés útján. Ebben a fázisban a lelkiismeret elsősorban úgy mutatkozik meg, mint törvény. Ez a vonás természetesen elkíséri az embert egész élete során. Hogy hogyan is történik ez, ezt lássuk a továbbiakban. Az ember igazán akkor csodálatos, akkor lesz a Teremtés koronájává, ha mindinkább testet ölt benne, vele és általa Krisztus, a Törvény. Ebben az értelemben a törvény a Lét, az Élet, az emberi Élet igenlése, tehát a szív vágya; és ugyanakkor a törvény ennek a kifejeződése is, tehát cél is, eszmény; sőt a törvény az ehhez vezető út is, tehát szabály, melyen, melyet járni kell. Mindez ott rejtezik a szívünk mélyén, csak fel kell fedoznünk, csak szóban törvényerővel ki kell fejeznünk azt. A Törvény tudatosulni, személyiségünk részévé akar lenni, s azzá is kell tennünk, különben elidegenedünk önmagunktól, egymástól, a világtól, az Istentől,...s marad az abszurditás, a gonoszság útja. S ebben a tudatosodásban, illetve tudatosításban bizonyos értelemben nincs kitüntetett életkor, mindannyian úton vagyunk; senki sincs, ki kérkedhetne, én már több vagyok, mint te...ám a kisdedeknek csak a legjobbat szabad nyújtani. Épp ezért a gyermekkor az alapozás ideje. A gyermek még nem képes erre a felfedezésre, a törvény önmagában való tudatos meglátására, legalábbis egyedül nem, mivel nem ismeri még önmagát, csak sejti, mekkora titok az ember önmaga számára is, tehát segítségre szorul. Ezért a gyermek alapvető vonása, miként egyébként minden

32 Vö. BRANDENSTEIN, B., *Etika*, Budapest 1938, 234.

életkoré a gyermeki lelkület: Kicsi vagyok, oktass hát! Az ifjú kezdi látni, hogy léte belteljesüléséhez eszmére, eszményre, Törvényre van szüksége, ám úgy látja, egyedül van, mert úgy érzékeli, hogy a felnőttek mintha vakok lennének erre, jóllehet nem szűnnek erre biztatni az ifjabb nemzedéket, és ezért nem olyan társat lát az idősebbekben, akik előtte jártak, járnak...s így tapasztalatlansága miatt könnyebben válik a tévedés áldozatává. Számára a gyermeki lelkület ez: Ha nem is látom, hogy az Eszmével, vagyis a Törvénnyel méred magad, én nem keresek más vezért, és végeredményben ha rólad megsemmisítő is a kritikám, nem ítélek el. A felnőtt ember akarva-akaratlan birtokba veszi önmagát, az életet; látja, kivé-mivé is lett, s rajta az élet terhe...és mert rajta az élet terhe, megannyiszor elnyomja szíve vágyát-szavát; s számára a világ dolgai mintha erősebbek lennének a szív gondolatainál. Számára a gyermeki lelkület így fogalmazódik meg: Nagynak látszom, de kicsi vagyok, Istenem, ne engedd, hogy erről elfeledkezzem. Az öreg pedig látja, hogy már nem képes a gyökeres változásra; siratja mulasztásait, netán lelke romjai közt bolyong eszelősen, boldogtalan...számára az élet áramában maradás a vezeklés, melyben ha jól értjük nincs önmegvetés, hanem ellenkezőleg igazi életigenlés. Mindegyik nemzedéket fenyegeti tehát a megfeneklés veszélye...ezért kell mindegyik nemzedéknek hallgatnia az Úr szavára, a Tanításra, a Törvényre. A gyermeknek azért, hogy megtudja, mi lakik a szívében; az ifjúnak azért, hogy megtudja, minek kell laknia a szívében; a felnőttnek azért, hogy őrizze és hallgassa szíve szavát; az öregnek pedig azért, hogy bizakodással és reménnyel várja azt a pillanatot, mikor mint érett gyümölcs leszakad a Teremtés fájáról, hogy az utána járókra sugározza szíve gazdagságát. Ezen a szinten talán a gyermeki engedelmisség erénye (ha ez már erénynek nevezhető a gyermeknél) a domináns elem.

A lelkiismeret fejlesztésének következő szintje az Ige szintje, vagyis a törvényismeret magvetését az Ige vizével kell öntözni, és pedig azért, hogy a törvény ne holt betű, hanem életté legyen. Ez menetelés afelé, hogy az ismeret a szívbe íródjék. Hogy hogyan is történik ez, ezt lássuk most a továbbiakban. Amit tanultál. Az életet minden adottságával együtt először is tanulni kell. Az igaz élet foglalatosa hitünk, s ezt is elsősorban tanulni kell. A tanulás vágyában ott a bizalom abban, aki tanít. A gyermek bízik apjában, anyjában, nevelőjében. Ezért is nagy felelősség tanítani, mert csak az Igazságra szabad tanítani és csak az Igazságot szabad megtanulni. Aztán a tanultakról meg is kell győződni. A tapasztalat próbáit is ki kell hogy állják a megtanultak. Csak meggyőződéses ember tud igazán jó tanítónak lenni. Ám a tapasztalás, amilyen egyszerűnek tűnik általa az ellenőrzés, a megbizonyosodás, olyan bonyolult valóság is; néha szinte emberfeletti próbára teszi a lelket. Főleg a hit igazságaival kapcsolatos meggyőződés kialakításában jelentkeznek ezek a nehézségek. Hiszen Isten hányszor és hányszor elhagyni látszik minket, hiszen hányszor kihasználta a jó szándékunkat, amit épp a hitünk miatt őriztünk meg. A tapasztalat hányszor sebez, hányszor és hányszor csalódást okoz, s oly

kiábrándító. Megannyiszor a torzulattal találkozunk, s ha főleg először, az bizony maradandó nyomokat hagy bennünk. Megvan-e a készség bennünk arra, hogy e sebeket a hit fényében dolgozzuk fel. Vagyis a tapasztalataink kiértékelése majdnem olyan fontos, mint maga a tapasztalat. Az igazságot az igazsággal kell tudnunk ellenőrizni. Vagyis hogy végeredményben milyen viszonyba is kerülünk a megélt, elszenvedett tapasztalattal, s többnyire a vonatkozó tapasztalat mögött meghúzódó emberrel, emberekkel, netán az istenséggel. Ehhez az igazság mindenek feletti, de nem elvakult szeretetére van szükségünk. Arra a képességre, készségre, hogy üss, taglózz, ha kell! Az igazsággal szembesíts, akkor is ha összetör, megsemmisít az, de újjá is csak ugyanazon igazság épít. Vagyis az objektivitás szeretete ez. Ez nem egy rideg tárgyilagosság, hiszen ennek a szeretetéről van szó. És ez a vonás mintha látható módon gyengülne bennünk, hogy megőrizzük az objektivitásunkat, ha ez a kritikus szint alá csökken, nem lesz többé az értelmes beszédnek lehetősége egymás között, s a vad indulat szabadul el ámokfutó módjára.

Ma szívesen beszélünk a különböző igazság-, illetve igazságosság modellekről, de olyan módon, hogy szinte észrevétlenül, és egyúttal ésszerűtlen módon relativizáljuk ezzel az egy és egyetlen igazság kötelező erejét, s ezért az „igazság kötelez” tudata gyengül a polgárok, a hívek fejében, azaz egyre kevésbé határozza meg a tudatot. Ám e vonás nélkül, a tudat eme meghatározottsága nélkül aligha beszélhetünk emberhez méltó magatartásról. A krisztushívót, de minden igazán igazságra áhító embert az objektivitás bűvölete, szeretete kell hogy űzzön, hajtson előre. Nagy feladatunk, hogy az életünket, mind az egyénit, mind pedig a társadalmi megtisztítsuk azoktól a szubjektív elemektől, melyek eltakarják előlünk az objektivitás magaslatait. Csak így leszünk képesek tanulni, tanulékonynak maradni, s a próbatételek között is kivívni azt a meggyőződést, mely megőrzi józanságunkat és képessé tesz az akár nem várt esetben is az áldozat vállalására. Ezen a szinten már egyre jelentősebb szerepet kapnak az okosság, a bölcsesség és a felelősségvállalás erényei. Ez lenne a régi szóhasználat szerint az aszkézis útja, melyet itt talán nem megtisztulás, hanem inkább a küzdés útjának neveznék, mivel a megtisztulás értelmében már inkább a következő szinthez tenném. Az erények kimunkálásának fájdalmas stációja ez.

A lelkiismeret kifejlesztésében a harmadik szintet a lélek szintjének nevezhetjük, ahol is a lélek a tanultakat és tapasztaltakat összegzi, s az életet, az életét annak fényében

értékeli. Ez az intuíció,³³ a beérés fázisa, amikor is a lelkiismeret, már mint lélek funkcionál. A dolgok cselekvő szemlélete ez, az egész lélek odatapadása a vágyott eszményhez, Krisztushoz, kiben minden bölcsesség ott rejtezik, hiszen Krisztus érzelmi, értelmi és akarati világa, vagyis jelleme tökéletes mind intenzitásában, mind befejezettségében.³⁴ Itt tehát mind az értelem, mind az akarat, mind pedig az érzélemvilág átment az aktív és a passzív megtisztuláson és megvilágosodáson. Az erények ezen a szinten nemcsak könnyedén, hanem egymáshoz képest is harmonikusan tevékenykednek, művészi módon és könnyedén engednek a kifinomult lelkiismeret sugallatának. Ugyancsak Horváth Sándor szavával nevezhető ez a folyamat átélésnek, vagy purificatio animi-nek, melyben benne van a purificatio mentis, et cordis egyaránt. A lelkiismeret éberré és érzékennyé, míg a lélek annak sugallatait spontán követni tudóvá vált, s a lelkiismeret szavát hatékonyan végre tudják hajtani az okosság vezérletével az erények. Az ilyen lélek valóban képes és kész arra, hogy szabadságát helyesen használja, s hogy lelkiismerete iránytűjére nyugodtan rábízhatta magát.

4. A LELKIISMERET SZAVÁNAK KÖVETÉSE, AVAGY A LELKIISMERET MŰKÖDÉSE

A lelkiismeret mintegy mozgásba hozza az emberi lélek minden képességét a megteendő cselekedet természetének megfelelően. Cselekvésen, paradox módon itt most gondolkodást, akarást és érzelmi hozzáállást is értünk. A lelkiismeret szava ítéli meg gondolataink helyességét vagy helytelenségét, a szándékunk tisztaságát vagy romlottságát, és érzelmeink állapotát is. Bizonyos értelemben mintegy felveszi a lelkiismeret az értelem, vagy az akarat, vagy az érzélem ruháját. Hol azt súgja, hogy értelmileg tisztázandó valami, hol azt, hogy az akaratnak kell megmozdulnia az érzélem vagy az értelem kívánta irányba. Hol pedig azt sugallja, hogy érzelmi állapotunkon kell változtatni.

33 Horváth Sándor különbséget tesz az értelmi (intuitio intellectiva) és az érzelmi intuíció (intuitio sensitiva) között. Az értelmi intuíciót az alábbi módon írja le: "Az emberi ismeret intuitív voltát tehát a természet vagy a szorongalom felhalmozta energiák szikraszerű és a tényleges egyedi éltudatos gondolkozástól független felcsillanásának keretei közt kell keresnünk és megállapítanunk." "A thomizmus intuícióján az értelemnek és a tárgynak a gondolkozástól független oly közvetlen kapcsolódását értjük, amely készületszerű vagy tényleges erőforrásokból indul ki, amelyek egyúttal nemcsak az elismerés, hanem az azonosítás műveletét is – legalább a megismerő alany fórumára vonatkozólag – elvégzik. Az intuíció jellegzetes sajátága az értelem passzivitása." Ez nem tévtézés! Az intuíció tehát az emberi ismeret tökéletességi fokát jelzi, mely feltételezi az analízist és szintézist, illetve az absztrakciót. Vö. HORVÁTH, S., *Az intuíció miből és megnyilvánulási módjai*, in HORVÁTH, S., *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál*, Budapest 1944, 137, 145.

34 Vö. SCHÜTZ, A., *Krisztus*, Budapest 1944, 26-31. Krisztus egyénisége mind tartalmában, mind formájában, mind pedig hatékonyságában tökéletes. Tartalmát tekintve minden erény teljességének fokozhatatlan és harmonikus birtokosa, azaz teljes értelemben szent. Forma szempontból jelleme befejezett. Hatékonyságát tekintve pedig Ő az egyetemes Eszmény. Vö. SCHÜTZ, A., *Krisztus*, Budapest 1944, 128-145.

Átjárja ezeket a képességeinket és ilyen vagy olyan érzelmi állapotunkat. Hol ide, hol meg oda teszi a hangsúlyt, hol itt, hol meg ott serkent valamire, vagy gátol meg valamit. Azt keresi kinek is kell a szolgálatában állnom, milyen eszményt kell szolgálnom, a legfőbb értéket itt és most mi módon tudom megvalósítani. Vagy röviden: Itt és most, mi az Isten akarata? Azaz, itt és most, mit kell tennem, mit nem szabad tennem, mitől kell magamat távol tartanom, mihez kell közelednem, kit-mit szabad engednem, hogy hasson rám? Feladat, hogy az eseményeket kint és bent egyaránt helyesen és alaposan figyeljem meg; feladat, hogy logikusan gondolkodjak, hogy a gondolkodásomba tárgyidegen elemek ne szűrődjenek bele. Ugyancsak feladat, hogy akaratomat erősítsem, azaz, hogy kövessem belátásaimat, kövessem intuícióimat, a szükséges érzelmi állapotot vegyem fel.³⁵ Ismét Kornis Gyulát idézve „az érzéki érzelmekben a dolgoknak szervezetünkre vonatkozó haszna vagy kára, az esztétikai érzelmekben a tárgyának szépsége vagy rütsága, az ethikai érzelmekben a cselekvések jósága vagy rosszasága jut kifejezésre, a logikai érzelmek pedig gondolataink helyességének vagy helytelenségének tudatát kísérik. A dolgok értékességének vagy értéktelenségének tehát az érzelmek mintegy a jelzői. Abban a lelki működésben, melyet értékelésnek nevezünk, az érzelmek nyilvánvalóan igen fontos szerepet játszanak”.³⁶ A lelkiismeret azonban felette áll mindennek, hiszen irányítja, alakítja azokat, értelmi megfontolást tételez. Hiszen épp az a funkciója a lelkiismeretnek, hogy megítélje, helyes-e érzelmi állapotunk. Mindezt természetesen jelentősen befolyásolja érzületünk,³⁷ közelebbről az a világnézet, amivel azonosultunk, amit tehát feltétlenül kívánatosnak tartunk, amihez érzelmileg is igen szoros, sőt, a legszorosabb a kötődésünk. Megjegyezzük, hogy csak egy és egyetlen igaz és helyes érték-

35 Kornis Gyula szerint léteznek az esztétikai, értelmi az erkölcsi érzelmek, illetve a vallási érzelem. Az esztétikaiak : a látás és halláshoz kapcsolódó érzelmek: szín- és hangharmónia- érzelmek; arányérzelmek (alak- és ritmus érzelmek). Az értelmiek (logikaiak): A gondolkodás helyességének, a gondolatartalmak világosságának, érthetőségének átéléséből származó gyönyörézés, vagy ezek hiányát kísérő kínos érzés. Az egység, a megoldás megtalálásának öröme, vagy ennek hiányában a kielégületlenség érzése. A gondolkodás helyességéről vagy helytelenségéről való meggyőződés vagy hiánya esetén a bizonyosság vagy a bizonytalanság, a kétség érzése. Az igazság keresésének gyötrő érzése, illetve megtalálásának és szemlélésének gyönyöre. Az erkölcsiek az alábbiak: önérzet, hiúság, becsvágy becsületézés, büszkeség, méltóság, dac, gőg, öntet-szelgés, szeméremézés, kislelkűség, bizalom és bizalmatlanság, elbizakodottság, alázatosság, szerénység, irigység, megadás, lemondás, megbánás, káröröm, féltékenység, együttszenvetés és együttörülés, szeretet és gyűlölet, jogézés, és kötelességézés, a modern társadalmi együttérés, faj- és természetérés: erotikus érzelmek, jó- és rosszakarát, becsülés, megvetés, tisztelet és utálat, és kajánság. Ezeket mintegy mindegyiket megzleli a lelkiismeret és adott esetben kívánatosnak, vagy nem kívánatosnak minősíti. Vö. KORNIS, GY., *A lelki élet III*, Budapest 1919, 253-321.

36 Vö. KORNIS, GY., *A lelki élet III*, Budapest 1919, 321.

37 Érzületen Bernhard Häring nyomán az alábbi kell értenünk: Tulajdonképpen az egész értékrenddel való azonosulásunk, azt igenlő érzelmi-tudatos alapbeállítottságunk, ami több, mint kötelességtudat, annak az alapja. Ennek kimunkálása is feladat. Végeredményben az erkölcsi jó értékességének átélése.

rend és eszménykép, világnézet lehetséges, és csak akkor lehet a lelkiismeret is a maga teljességében megigazult, ha nemcsak követi az ember a lelkiismeret sugallatát, hanem ha a lelkiismeret ítélete valóban a fenti értékrendet jelölte meg megvalósítandó célul, vagyis a cselekvés tárgyául. Ennek az értékrendnek az ismerete bizonyos értelemben korfüggő, tehát nem állíthatjuk, hogy a történelem hosszmetzetében feltétlenül többet tudunk. Ebből következően vannak sötétebb, világosabb korok.

A lelkiismeret szava így a bibliai értelemben vett szív szavát is jelenti. Ugyancsak érdekes megfigyelés, hogy az érzelmeknek is van bizonyos megismerő funkciójuk. A lelkiismeret mintegy arra késztet minket, hogy mintegy átéljük a kívánt cselekedetet, mintegy annak így előzetesen is odaadjuk magunkat.

A lelkiismeretes életvitel, mint szabadságunk helyes használata, erőteljes szembezállást jelent a tudatlanságunkkal, a tévedéseinkkel és kételyeinkkel. Ha ezekkel a saját erőinkkel nem tudunk úrrá lenni, felsőbb hatósághoz kell fordulnunk segítségért. A legfőbb földi fórum az egyház tanítóhivatalának végleges és hiteles döntései hit és erkölcs dolgában, illetve legfelsőbb bíróságának végleges ítélete. Ezeket a döntéseket engedelmes lélekkel el kell fogadnunk.

Lelkiismeretesen végezni kötelmeinket, igazságosan, méltányosan és üdvösen követelni jogainkat; hasonló módon végezni állapotbeli és hivatalbeli kötelezéseinket és érvényesíteni ilyen jogainkat.

Amennyiben lelkiismeretünk szavát nem követjük, és annak tisztaságát, éberségét nem ápoljuk, nemcsak bünt követünk el, hanem a végeredmény a lelkiismeretünk megvakulása, kiégése lesz, ami miatt képtelenné válunk erkölcsileg és vallásilag értékes, érdemszerző cselekedetekre, a megigazult életre. Az erkölcsi eltévelyedés forrása lehet „Krisztus és evangéliumának nem ismerése, mások rossz példája, a szenvedélyek uralma, a lelkiismeret rosszul értelmezett autonómiájának követelése, az Egyház tekintélyének és tanításának elvetése, a megtérés és a szeretet hiánya”.³⁸

A lelkiismeret torzulásának egyéb okai: 1) a túlzó legalizmus (rigorista felfogás), illetve a törvényeket kellően komolyan nem vevő laxizmus. 2) karakterbeli és túlzásra

38 Vö. *A Katolikus Egyház Katekizmusa* (Szent István Kézikönyvek 6), Budapest, 2002, 479.

való hajlamok és 3) a saját ítélethez való túlzott ragaszkodás,³⁹ vagyis a saját tett kellő megítélésének hiánya, aminek oka lehet önismeret hiánya, téves tanokkal való azonosulás, stb.⁴⁰

A lelkiismeret követésének szabályai: 1) A biztos lelkiismeret szavát, akár parancsol, akár tilt valamit, még akkor is követnünk kell, ha leküzdhetetlen tévedés vagy tudatlanság miatt tárgyilag bűnös dologra kötelez. 2) Ha a lelkiismeret leküzdhetően kétes, nem szabad addig cselekednünk, amíg a kétséget fel nem oldottuk a kellő ismeret megszerzésével. 3) Ha valakinek zavart lelkiismerettel⁴¹ kell megtennie valamit, tegye azt, amit esetleg mégis jobbnak lát; ám ha ezt sem tudja megítélni, de mindenképp cselekednie kell, vétkezés nélkül teheti bármelyiket. 4) Akinek laza a lelkiismerete, köteles azt megjavítani, mert különben kiteszi magát a bűn, a súlyos bűn veszélyének. Ha laza lelkiismeretű ember a bűn elkövetése után kételkedik, hogy bűnbe beleegyezett-e, fel-

39 Itt meg kell említenünk az engedelmesség erényét. Ez az erény nem azt jelenti, hogy olyan dolgokat teszünk meg, amit belátunk, mivel akkor a saját belátásunk készítésének engedünk. Az engedelmesség alapja a tekintély elfogadása, vagyis amikor nem látom be a rám nézve kötelező döntést (vagy azért, mert nincs hozzá kellő talentumom, illetve életkorom miatt még nem tudom kellően felfogni, vagy azért, mert meghaladja az emberi értelem befogadó képességét, ám nem irracionális az elfogadandó közlés), ám a meghajlok a nemesebb, a felsőbb akarat előtt, tudván azt, hogy a javamat akarja. Ezzel az állítással nem akarjuk lekicsinyelni az ún. teleologikus érvelés fontosságát, hanem feltételezzük azt. S ha figyelmesen átgondoljuk a teleologikus érvelésmódot, az is a deontologikus érvelésmód egyik fajtájának tekinthető, mivel az ésszerűséget tekinti a feltétlen tekintélynek, azaz, aminek súlya alatt mindenképp meg kell hajolni. Fordítva is igaz a dolog, mivel az igazi tekintély engem emelni, nemesíteni, tökéletesíteni akar, s ez természetemnek megfelelő, azaz teljességgel ésszerű.

40 Részletesebben sorolja fel ezeket a tényezőket Kecskés Pál: „Mivel egész lelkünknek része van a lelkiismeret alakulásában, mind kifejlődése, mind működése sokféle testi-lelki tényezőtől függ. A lelkiismeret eredetileg mint képesség, mint morális lelki diszpozíció van adva, fejlődésének sorsa nagy mértékben függ a neveléstől és a társadalmi környezettől. A nevelés és a környezet részéről kapott serkentő vagy visszatartó hatás jelentősen befolyásolja az egyéni értéklátást, állásfoglalást és akaratnyilvánítást. De eltekintve a külső hatástól, a belső egyéni lelki életben is különböző gátló tényező lehet. Ilyen az értékfelfogás homálya és bizonytalansága, az érzelmi érzéketlenség, vagy egyoldalú érzelmi hangoltság; az öröklött hajlamokból, ösztönökből táplálkozó szenvedélyek, a szerzett és nehezen változtatható szokások, a testi életből eredő lelki zavarok, szorongások. Ezek mind akadályai lehetnek az értelmi látásnak, az akaratni elhatározásnak, az érzelmi hangoltságnak s közreműködhetnek olyan hiányos lelkiismereti készség kialakulásában, amely nem megbízható kalauza az egyénerkölcsei életének (...). A különböző belső és külső hatás lehetősége miatt a lelkiismeret sohasem tekinthető véglegesnek, mert értékiránya változhat, biztonságának kialakítása és építésben tartása állandó erkölcsi feladat.” Vö. KECSKÉS, P., *Az erkölcsi élet alapjai* (Keresztény Bölcséleti Írások 4), Budapest 2003, 63-64.

41 Ez olyan zavart lelkiismereti állapot (conscientia perplexa), mely valamely cselekedet véghezvitelében is és elhagyásában is egyformán bűnt lát. További lehetőségek a lelkiismeret állapotát tekintve: 1) a tág (laxa) lelkiismeret, ami inadekvát módon kisebbiti vagy tagadja a cselekedet bűnös voltát. 2) aggályos (c. scrupulosa), mely ott is bűnt lát, ahol az nincs és 4) ép lelkiismeret (c. sana).

tételezhetjük, hogy beleegyezett, amit hasonló esetben az aggályos lelkiismeretű ember esetében nem vélelmezünk.

5. A LELKIISMERETI KÉTELY ÉS FELOLDÁSA

A cselekvés legvégső szubjektív megítélője a lelkiismeret. Ám a lelkiismeret helyes működéséhez, illetve a cselekedet tárgyi értelemben vett helyességéhez az is szükséges, hogy kellően ismerjük az erkölcsi cselekvés elveit, törvényeit. Továbbá eszünket elégséges módon tudjuk használni, a lelkiismeretünknek kellően érzékeny kell válnia a tulajdonképpeni felismeréséhez. A lelkiismeret érzékenységet pedig az állandó önneveléssel tudjuk tökéletesíteni.

A lelkiismeret teljes értelemben vett ítélete tehát sok tényezőtől függ, ami azt sejteti, hogy sokszor nem jut el a cselekvő személy a lelkiismereti bizonyosságig egy-egy adott cselekedet megítélésekor. Mely külső és belső körülmények azok, melyek miatt kétely, vagyis bizonytalanság marad a lélekben, s mi módon lehet ezt a problémát megoldani?

Annál inkább időszerű ennek a kérdésnek a feszegetése, mivel ma tömegek nem kapnak kellő vallás-erkölcsi oktatást, tehát alapvető erkölcsi elvek maradnak a tudaton kívül, sőt, még pusztán ismeretté sem válnak. Ebből adódóan tömegek számára direkt módon alig jelentkezik a vázolt lelkiismereti konfliktus. Ez a körülmény a hívőre is igen nagy hatással van, főleg talán elbizonytalanító hatással. Ugyanakkor, ha valaki komolyan követni akarja a lelkiismerete szavát, annak a számára ma a kellő ismeretek birtoklásán túl az jelentheti a problémát, hogy minden korábbinál bonyolultabb helyzeteket produkál a mindennapi élet.

A fentiekből sejthető, hogy a lelkiismereti konfliktus legalapvetőbb forrása a többé-kevésbé vétkes tudatlanság és tévedés vallás-erkölcsi kérdésekben. Ezt mintegy tetézi a pluralista társadalmi környezet.⁴² A lelkiismereti bizonytalanság másik fő oka az emberi látókör korlátozottsága, ami itt inkább azt jelenti, hogy az adott cselekmény erkölcsi helyességének megállapítása nemcsak az alapelvektől, de a konkrét körülmények helyes értékelésétől is függ. Ebből adódóan világos, hogy milyen fontos szerepet játszik az okosság erénye az erkölcsi életben.

⁴² Megjegyezzük, hogy csak annyiban van értelme valódi pluralista társadalomról beszélni, ha a sokféleség az egyetemes és mindenkire kötelező elvek és normák megvalósítási módjaira, s nem magukra az elvekre vonatkozik. Különböző egységes értékrendszer, ami áthatná az egész társadalmi életet. Ennek következménye, hogy egymással összemérhetetlen magatartások élnek együtt, ami paradox módon nem toleranciát, hanem intoleranciát okoz, mivel kódot a társadalmi igazságtalanság. Szent Ágoston sokat idézett mondanak, a lényegben egység, a mellékesben sokféleség és mindenben a szeretet-nek ez lenne a helyes értelme.

Mint utaltunk rá, a követendő cselekvéshez a cselekvőnek meg kell szereznie az előzetes erkölcsi bizonyosságot (*certitudo moralis*) a cselekvés helyességét illetően.⁴³ Az erkölcsi (de a jogi) életben (is) sokszor nem tudunk fizikai bizonyosságra szert tenni, ám a dolgot el kell dönteni. Erre szolgál az erkölcsi bizonyosság, mely kizárja az ésszerű kételyt, ám annak lehetőségét teljesen nem zárja ki. Ez a kétely lehet pozitív vagy negatív, aszerint, hogy van-e érv a döntés helyessége mellett vagy ellen. Tehát pozitív kétség esetén komoly érvek vannak a döntés mellett vagy ellen, míg negatív kétség fennálltakor nincs igazán döntő érv a döntés mellett vagy ellen. Pozitív kétség esetén az érvek pro és kontra hasonló vagy különböző súlyúak lehetnek. Kérdés, hogy ilyen esetben mi a követendő? Amennyiben a kétely komoly vizsgálat után is fennáll, úgy a kétes lelkiismeretet követni nem szabad. Ha valaki ilyen kétellyel a lelkében mégis cselekszik, ugyanazt „a bűnt követi el, de nem annyira súlyosan vétkezik, mint az, aki világosan felismeri, hogy cselekvése nem megengedett és mégis megteszi”.⁴⁴

Mármost a bizonytalanság, tehát a kétely ráterjedhet 1. Az erkölcsi alapelvekre (a már említett oktatási hiányok miatt, s ha valakiben mégis feltámad a lelkiismereti dilemma). 2. Az alapvető elvek konkrét esetre való alkalmazhatóságára. 3. Több jó és megengedett cselekvés közti választásra. 4. A jó és jobb cselekmény közti választásra⁴⁵ és 5. A két látszólag ellentétes kötelezettség kereszteződésére. Ez utóbbi kételyt az alábbi módon lehet leküzdeni. Ha természeti törvény ütközik tételes isteni vagy emberi törvénnyel, úgy a természeti törvényt kell előnyben részesíteni. A tételes isteni törvény erősebb általában, mint a tételes emberi törvény. Amennyiben tiltó törvény ütközik pozitív cselekvést előíró törvénnyel, úgy a tiltó törvény előírása a követendő. Amennyiben az igazságosság erényéből adódó kötelezettség ütközne más erényből adódó kötelezettséggel, úgy az igazságosság szabta kötelezettség az irányadó. Ha nagyobb javakat védő törvény ütközik kisebb javakat védő törvénnyel, úgy a nagyobb javakat védő törvény előírását kell követni.⁴⁶

A lelkiismereti kétely feloldása történhet közvetlen vagy közvetett módon. Közvetlenül úgy szerezhetünk bizonyosságot, hogy kellően megismerjük a kérdéses cselekedet természetét, belső jellegét, s ebből egyértelműen adódik a következtetés a cselekedet

43 Utalunk arra, hogy a moráleteológia különbséget tesz a metafizikai, a fizikai és az erkölcsi bizonyosság, illetve bizonytalanság között. Általában bizonyosnak nevezük valamely állítást, ha annak igaz voltát komoly szakemberek, vagy a közvélemény nem vonja kétségbe, tehát értelmesnek, hihetőnek, követendőnek tekintik.

44 Vö. HÁRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 189.

45 Itt elég az okosságra hivatkozni, mivel jelen esetben az okosság iránymutatása és lelkiismeret szava egy és ugyanakkor tekintendő.

46 Vö. EVETOVICS, K., *Katolikus erkölcsstan I*, Budapest 1940, 117.

helyességéről vagy helytelenségéről. Ha így nem tudunk bizonyosságra jutni, akkor közvetett módon juthatunk hozzá, vagyis szakembert kérdezek meg, vagy ha ők sem tudják a kétséget megoldani, úgy az ún. reflex princípiumok segítségéhez folyamodunk. Ilyen elvek az alábbiak: 1. Az erkölcsileg biztosabb út választása megengedett.⁴⁷ 2. A kétes törvény nem kötelez. 3. Kétség esetén a birtokos előnyösebb helyzetben van. 4. A bűncselekményt nem feltételezni, hanem bizonyítani kell.⁴⁸ Sőt, ide sorolhatjuk az ún. jogi regulákat (regulae iuris) is.⁴⁹

Az erkölcsi kétely feloldásában különleges szerepe van az ún. okossági szabályoknak, vagy hagyományos nevükön, az ún. erkölcsi rendszereknek (systemata moralia),⁵⁰ melyek olyan esetekben alkalmazandók, amikor a cselekvés előtt álló személy „egy jó, de törvényben meg nem határozott és egy törvényileg kétségesen szabályozott cselekvés között választhat”⁵¹. Ezek közül itt most csak az általánosan elfogadott probabilista felfogást említjük, bár alkalmazhatók az ún. közbülső elméletek is.⁵² A probabilista felfogás lehetőséget ad a feltételek fennálltakor mind a két cselekvés lelkiismeretben vállalható kivitelezésére. A morális rendszerekkel kapcsolatos viták végeredményben rávilágítottak arra, amint azt Bernhard Häring és Evetovics Kunó kiemeli, hogy ezek a szabályok csak akkor alkalmazhatók, „ha a törvény teljesítése, annak kötelező ereje válik kérdé-

47 Vö. VARGA, A., *Az erkölcsi élet alapjai*, in AA.VV., *Teológiai Vázlatok II*, Budapest 1983, 272.

48 Vö. PESCHKE, K.-H., *Christliche Ethik. Grundlegungen der Moraltheologie*, Trier 1997, 213-214.

49 Csak példaként néhányat felsorolunk: 1. Egy tanú nem tanú, tehát bizonyító ereje csekély. 2. Aki hallgat, beleegyezni látszik. 3. A szükség megengedetté teszi azt, ami törvényileg tiltva van. 4. Senki sem ítéltető el kellő bizonyítékok nélkül. 5. A botrány elkerülése végett nem szabad az igazságot elhagyni. 6. Aki megfélemlítésből cselekszik, másként jár el, mint szándékában volt, s így valójában nem cselekszik. 7. Lehetetlenre senki sem kötelezhető. 8. Az időbeli elsőbbség jogi előnyt biztosít, stb. Vö. BÁNK, J., *Kánoni jog I*, Budapest 1960, 277-284.

50 Vö. Vö. HÄRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 190-203; NOLDIN, H. – HEINTZEL, G., *Summa theologiae moralis I*, Oeniponte 1956, 214-240; BODA, L., *A keresztény nagykorúság erkölcs-teológiája*, Budapest 1986, 342-345; WEBER, H., *Általános erkölcs-teológia*, Budapest 2001, 212-212-215; PRÜMMER, D., *Manuale theologiae moralis I*, Barcinone-Friburgi Brisg.- Romae 1961, 221-237; MERKELBACH, B., *Summa theologiae moralis II*, Parisiis 1947, 95-113; GARRIGOU-LAGRANGE, R., *De beatitudine. De actibus humanis et habitibus*, Torino 1951, 391-396; FINANCE, de, J., *Ethica generalis* (PUG), Romae 1963, 252-261.

51 Vö. HÄRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 190.

52 Az Egyház elítélte a laxizmust (A törvény melletti érvek túlsúlyban vannak, de a laxista felfogású mégis az ellenkezőjét választja), a rigorizmust (Megvan a szabad állásfoglalás lehetősége, s a rigorista mégis a törvény betű szerinti követését tartja szükségesnek), a tutiorizmust (e felfogás csak akkor fogadja el a szabad választást, ha az erkölcsi bizonyossággal állítható, tehát nem elég, ha csak valószínű), viszont alkalmazhatónak tartja az ún. közbülső elméleteket, így a aequiprobabilizmust (Ha a cselekvés mellett és ellene is hasonló súlyú érvek vannak, ezért mindegyik lelkiismeretileg vállalható), a probabilizmust (akkor is lehet szabadon dönteni, ha az ellenkező érvek kicsit erősebbek, de ezen az oldalon is erős érvek vannak), és a probabiliorizmust (A törvény előírásával szemben csak akkor szabad állást foglalni, ha a szabad választás melletti érvek valamivel erősebbek, tehát fordítottja a probabilizmusnak).

esség. Ezzel szemben egyáltalán nem alkalmazhatók, amikor Isten országának ügyéről, embertársaink üdvösségéről és a szentségek érvényes kiszolgáltatásáról van szó”.⁵³ A probabilizmus elve nem alkalmazható olyan esetben, amikor „nem a cselekedet megengedtségéről, vagy legalábbis nemcsak erről, hanem a cselekedet érvényességéről is (de validitate), továbbá valamely cselekedet alkalmas voltáról a biztosan és célként elérendő javak megszerzéséről, vagy biztosan távoltartandó bajok elkerüléséről van szó. Ezért elsősorban nem alkalmazható a probabilizmus: 1. A szentségek kiszolgáltatásának érvényessége körüli kételyekben. 2. Lelkünk üdvé elérésére feltétlenül szükséges dolgokban. 3. A gyónási titok megőrzésében. 4. Ha valaki szerződésből kifolyólag, vagy hivatalánál fogva köteles a biztosabb eszköz alkalmazására (pl. az orvos a beteg kezelésében). 5. Midőn egyes mindenképpen távoltartandó veszélyről van szó, amihez másnak biztos joga van. Nem szabad elsütni a fegyvert, ha gyanú támad, hogy ember van a puska előtt. Itt tehát világos, hogy a szeretet és az igazságosság a cselekedet érvényes megtételének, a cél föltétlen elérésének, a föltétlen távoltartandó bajoknak minden kockázatot kizáró kötelezettségét róják az emberre, melyet bizonytalanná tenni nem szabad. Ezekben a valószínűség nem tudja pótolni az esetlegesen felmerülő hiányt. Ha erősen vizes bort használok átváltoztatáskor, a valószínűség, hogy esetleg még érvényes lesz az átváltoztatás – nem pótolja a hiányt, ha netán még sincs elegendő bor a kehelyben. Ha azonban pusztán a cselekedet megengedtségéről van kételyünk, a reflex princípiumokkal biztossá tett lelkiismeret véghezviendő cselekedetünk biztos végső törvényévé válik s a cselekedet erkölcsi tisztességét meghatározza”.⁵⁴

6. A LELKIISMERET ÉS A JOGREND SZABÁLYAINAK KAPCSOLATA

Minden törvény, tehát a jogi törvények is, feltéve, ha nincsenek ellentétben az isteni törvényekkel, lelkiismeretben köteleznek bennünket. Ez az alapállásunk, hiszen a törvények érettünk adattak, mivel a törvényhozó bölcsességét hordozzák, kormányzati okosságának gyümölcsei. Mégis, számos esetben mégsem köti a lelkiismeretet az egyébként érvényben levő törvény. A továbbiakban olyan esetekről fogunk tárgyalni, melyek a kánonjog sajátosságai közé tartoznak.

Az első és legfontosabb kérdés a törvény kötelező ereje (*obligatio legis*), pontosabban a tisztán egyházi törvény kötelező ereje, mivel az isteni törvény objektíve mindig és minden körülmények közt kötelez. Ez a lelkiismereti kötelezettség két dologra terjedhet ki, vagy a törvény megtartására (*ad culpam*), vagy csak a büntetés elviselésére (*ad poenam*), vagy mindkettőre. Kötelezhet súlyos, vagy csak bocsánatos bűn terhe alatt. Ami az elsőt

53 Vö. HÁRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 192.

54 Vö. EVETOVICS, K., *Katolikus erkölcsstan I*, Budapest 1940, 130.

illeti, ez a kötelezettség magába foglalja 1) a törvény megismerésének kötelezettségét, mindazt, 2) ami szükséges a törvény megtartásához, 3) mindannak kerülését, ami a törvény megtartását veszélyezteti.⁵⁵ Ami pedig a másodikat, vagyis a büntető törvényt illeti, mivel a törvény büntetőjogilag jelentős áthágása büntetéssel jár, ezért lelkiismereti kötelesség a büntetés kiszabásakor annak elfogadása, elviselése.

Léteznek az ún. invalidáló törvények, melyek fontos jogcselekményeket minősített módon védenek, úgy az egyén javát, mint pedig a közjót. Ezért különleges módon kötik a lelkiismeretet is. Látszólag erősebbek ezek a törvények, mint az ún. természeti törvények, és ez valóban csak a látszat. Ezek a törvények ugyanis az alapvető természeti törvényeknek és elveknek érvényesülését biztosítják, védik és mozdítják elő, és pedig két szinten: a magasabb rendű törvény előnyt élvez az alacsonyabb rendűvel szemben, illetve a közjó szintén előnyt élvez a magánjó előtt. Mivel minősített a lelkiismereti kötelezettség, ezért az egyházi törvényhozó csak azokat a törvényeket mondja ilyen invalidáló törvényeknek, melyeket mint ilyeneket kifejezetten jelentett ki. További következménye az ilyen törvényeknek az, hogy lelkiismeretben is érvénytelenítik, vagy eleve semmisnek tekintik az ilyen törvény ellenében történt „jogcselekményeket”. Ugyancsak különleges előírások vannak érvényben ezen törvényekkel kapcsolatos tudatlanság, tévedés, félelem fennállta esetén. Azaz, érvényüket ezen tényezők nem befolyásolják, sőt velük szemben az epikiának sincs létjogosultsága.⁵⁶

A törvény teljesítésének módja: Ha a törvény tiltó, akkor kellően teljesítjük abban az esetben, ha a tiltott cselekedetet belső ellenkezés nélkül elhagyjuk (ez lenne a morális oldal), míg a jogi oldal, ha külsőleg egyértelmű, hogy nem tettük meg, vagy ha kísérletet tettünk is rá, de nem valósult meg a tényállás. Ha a törvény megengedő, akkor nincs különösebb korlátozás, hacsak nem az, hogy a dolgot úgy kell kivitelezni, ahogyan azt a törvény előírta. Ha a törvény parancsoló, tehát pozitív módon ír elő valamit (a tiltó törvény is parancsoló, de negatív módon), akkor általában adott cselekedet végrehajtását írja elő, s nem annak végrehajtási módját (kivéve, ha erről is kifejezetten rendelkezik). Ebben az esetben az alábbi hét segédveltet kell figyelembe venni. 1) Ha a törvény valamilyen dologi kötelezettséget ír elő, akkor magát az előírt dolgot kell teljesítenünk. Például, kifizetjük a munkásainknak a munkabért. Ha a kötelezettségünket más rója le, úgy ahhoz a mi előzetes beleegyezésünk is szükséges, vagy legalább utólagos jóváhagyásunk. Amennyiben valaki a törvénynek csak kényszer hatása alatt tesz eleget, jogi értelemben teljesítette kötelességét, ám erkölcsileg tökéletlen a cselekedete. 2) Ha a törvény személyi teljesítményt kíván meg, akkor az a követelmény, hogy azt tudva és akarva,

55 Vö. EVETOVICS, K., *Katolikus erkölcsstan I*, Budapest 1940, 94-95.

56 Vö. EVETOVICS, K., *Katolikus erkölcsstan I*, Budapest 1940, 97-98.

emberi módon, személyesen teljesítsük. Ez a kötelesség átruházhatatlan. 3) A törvény teljesítéséhez nem követelmény, hogy az a kegyelem állapotában történjék, kivéve, ha ez a feltétel magához a cselekedethez lényegileg hozzátartozik (pl. húsvéti szentáldozás). 4) A törvény teljesíthető annak teljesítési szándéka nélkül abban az esetben, ha a törvény kötelező ereje a törvényhozó szándékától függ. Így pl. eleget tesz misehallgatási kötelezettségének az a személy, aki misét hallgat ájtatosságból, de ez egyúttal, véletlen egybeesés folytán mégis a misekötelezettség teljesítése lesz. Ellenben, ha a törvény kötelező ereje magának a cselekvőnek az akaratából ered, mint pl. a fogadalom és eskü esetében, akkor az illető a törvénynek nem tesz eleget, amennyiben nem áll szándékában a törvényt teljesíteni. 5) Aki az egész törvényt teljesíteni nem tudja, semmire sem köteles akkor, ha a törvények anyaga, vagy a parancsolt cselekedet oszthatatlan. Ellenben, ha megosztható, úgy e realizálható részt köteles teljesíteni. 6) Több törvénynek egyszerre is eleget tehetünk, feltéve, ha nem volt más a törvényhozó szándéka, illetve ha nem ered más-más indítóokból a törvény maga. Például, amennyiben valaki a húsvéti áldozást viaticum-ként veszi magához, eleget tesz a húsvéti áldozási kötelezettség előírásának is. 7) Ugyanabban az időben több törvénynek is eleget lehet tenni, ha a törvényben előírt cselekmények nem zárják ki egymást és a törvényhozó sem írt elő külön teljesítési időt. Példa: valaki részt vehet a vasárnapi szentmisén, s alatta elvégezheti gyónását és a kapott elégtételt is.

A törvény teljesítési kötelezettségének ideje: 1) Ha a törvény meghatározott, záros határidőn belül teljesítendő, úgy azt azon belül kell teljesíteni (tempus ad finiendam obligationem). Ebben az esetben az idő általában hasznos idő (tempus utile). Ha azonban nem ilyen jellegű az időpont megadása, úgy abban az esetben később is teljesíthető (tempus ad urgendam obligationem). Morális szabály ilyen esetben is, hogy mielőbb eleget tegyünk kötelezettségünknek, s ne hagyjuk, hogy az érintetteknek emiatt kellemetlenségeik legyenek (Ha nem így tennénk, úgy megfordulna a res clamata ad dominum elve: dominus clamata ad rem-re.). 2) A törvényt akkor kell teljesíteni, amit a törvény előír. Így a húsvéti áldozás a húsvéti időben történjék.

A törvény megváltoztatásának módja: Itt a törvény kötelező erejének megszűnéséről, a törvény megszűnéséről és a jogszokásról van szó.

A törvény kötelező erejének megszűnése: itt kell említést tennünk a mentesítő okokról, a felmentésről, a kiváltságról.

A törvény kötelező erejének megszűnése mentesítő okok miatt (causae deobligantes, excusantes): A törvény kötelező ereje alól különböző okok kiemelik a törvény címzettjeit. Így vannak mentesítő okok (causae eximentes), mint például a kiváltság (privilegium), és vannak gátló körülmények, illetve okok (causae impediens). Amíg ezek az okok fennállnak, a törvény megtartásának kötelezettsége alól mentesül a címzett, ám a törvény címzettje marad. Például a betegség mentesíthet a böjti kötelezettség, vagy

a misehallgatási kötelezettség alól. Ami a törvény megtartását gátló tényezőket illeti, az alábbiakat kell felsorolni: 1) a törvény (köteles) ismeretének hiánya (ignorantia), 2) a törvény megtartásának lehetetlensége (impotentia). Ha az ismerethiány legyőzhetetlen (ignorantia invincibilis), akkor az mentesít a vétség alól (culpa) és a büntetés alól is (poena). Az invalidáló törvények esetében más a törvényhozó rendelkezése, tehát a velük kapcsolatos tudatlanság sem mentesít hatásuk (effectus) alól. Amennyiben a tudatlanság legyőzhető, úgy az nem ment fel a kötelezettség és az esetleges büntetés alól sem, mert, amint Evetovics Kunó mondja, „itt némi szándékosság van a törvény megszegésében”.⁵⁷ Ami pedig a törvény adott esetre vonatkozó megtartási kötelezettségének lehetetlenségét illeti, a lehetetlenség oka lehet fizikai (impotentia physica) vagy erkölcsi jellegű (impotentia moralis). A fizikai lehetetlenség akkor áll fenn, ha a törvény teljesítése meghaladná fizikai teljesítőképességünket. Pl. ágyban fekvő beteg nem képes misére menni; ha valaki gyónni akar, de nincs elérhető közelségben gyóntató atya. Az ad impossibile nemo tenetur elvet alkalmazzuk tehát, minden megszorítás nélkül. Az erkölcsi lehetetlenség tényállása azért áll be, mert valamilyen ránk nehezedő kár fenyegetne, ha a törvényi kötelezettséget teljesítenénk. Pl. gyónási lehetőségre csak sok jelenlevő előtt van mód, ezért a részletes bűnbevallás alól mentesül a gyónó, épp jóhírének védelme érdekében. Ám az erkölcsi lehetetlenség esetében a mentesülésre sajátos szabályok is vonatkoznak, vagyis a fenti regula iuris csak megszorításokkal érvényesül: 1) A tiltó természeti törvények (leges naturae negativae) megtartása alól a halálveszély sem ment fel. 2) a pozitív isteni és emberi törvények (leges affirmativae) megtartása alól sem mentesít a halálveszély abban az esetben (egyébként igen), ha a) a törvény megsértése a közjóra káros lenne. b) ha valakinek végső lelki szükségében kellene segítenünk; c) ha Isten és a vallás iránti gyűlöletből vagy az egyház iránti megvetésből követelik a törvényszegést. Például, nem vagyunk kötelesek halálveszedelemnek kitenni magunkat azért, hogy a nálunk letétbe helyezett pénzt megmentsük. Kérdés, mi módon élhetünk a mentesítő okokkal? 1) A törvény alól kiemelő okokkal (causae eximentes) élhetünk közvetlenül a parancs teljesítése előtt is, és pedig azzal a szándékkal is (directe), hogy a törvényt ne kelljen teljesítenünk. Példa: Ha valamely területen helyi bűjt van előírva, míg a szomszédos területen ilyen tilalom nincs, átmehetek oda, s nem vagyok köteles bűjtölni; vagy más egyházmegyébe elmehet valaki olyan bűnét meggyónni, ahol az nem fenntartott bűn. 2) Nem szabad a törvényszegés egyenes szándékával (directe) sem közeli, sem távoli gátló körülményeket, illetve okokat előidézni (causae impeditentes) abból a célból, hogy lehetetlenné váljon a törvényi kötelezettség realizálása. Ennek a magyarázatnak az alapja a törvény kötelező ereje, ami azt is jelenti, hogy megtartása elé nem szabad tu-

57 Vö. EVETOVICS, K., *Katolikus erkölcsstan I*, Budapest 1940, 102.

datosan akadályokat gördíteni, sőt, azokat lehetőség szerint távol kell tartani. 3) Szabad tehát valamelyes okból, de nem a törvény alól való kibújás direkt szándékával, a törvény megtartásának idejétől távol eső akadályokat, gátló okokat gördítenünk a törvény megtartása elé (remote impediens), vagyis nem vagyunk kötelesek elkerülni a törvény megtartását csak távolról veszélyeztető okokat. Így például, hétközben belevághatunk olyan vállalkozásba, ami esetleg lehetetlenné teszi majd a vasárnapi misehallgatási kötelezettség teljesítését. 4) A törvény megtartását közlő gátló körülményekkel azonban csak akkor élhetünk (proxime impediens), ha megfelelően súlyos mentesítő okunk van rá (proportionate gravis). Pl. a betegség hosszabb időre mentesítő ok lehet a törvény megtartása alól, de nem a nagyfokú, de csak fáradtság.

A felmentés (dispensatio): A fentiekben a mentesítő körülményeket a törvény címetjeinek sajátos körülményeiben kerestük, s a fenti mentesítő és gátló tényezők önmagukban elegendőek voltak arra, hogy megszűnjék a törvény kötelező ereje a mentesítő körülmények közt levő alárendeltek vonatkozásában. Most pedig olyan, szintén a címetteket érintő körülményekről, okokról lesz szó, melyek, jóllehet jogot nem adnak arra, hogy önmagukban mentesítsenek a törvény kötelező ereje alól, de csak a törvényhozó (vagy kellő végrehajtó hatalommal rendelkező illetékes szerv) külön rendelkezéssel mentesíthet alóla. Ez a felmentés. A felmentés mindig feltételezi az engedélyező hatóságon túl ezt a megfelelő okot, és a törvény kötelező erejének egyedi esetre történő felfüggesztését. Ezért különbözik az engedélytől (licentia), mivel engedélyezés esetén nincs szó törvény kötelező erejének felfüggesztéséről, hanem csak bizonyos egyébként tiltott vagy fenntartott intézkedés foganatosításáról. Kik lehetnek a felmentés címettjei? Milyen tárgyban lehet szó felmentésről? Kik a felmentés megadói? Milyen okok szükségesek és elégségesek a felmentéshez? A felmentést kérő okiratban meg kell jelölni azokat az okokat, melyek miatt kéri a felmentést. E nélkül, vagy mondvacsinált okok miatt nem szabad felmentést kérni, és pedig az oknak jogos oknak kell lennie. Mindazonáltal, ha valaki ilyen ok nélkül érvényesen kapna felmentést, ha él vele, nem vétkezik. Így ezek az okok lehetnek: belső okok, vagyis a törvény megtartásának nehézségeiből származó okok, pl. legyengült szervezet miatt a böjti előírások alóli felmentés kérelme; lehetnek külső okok, pl. országos ünnepség, melynek napja péntekre esik. Az okok lehetnek aztán indítóokok (motivae), melyek magukban elegendőek a felmentés megadására, illetve támogató, segédokok (c. impulsivae), melyek önmagukban erre nem elegendők, inkább csak a főokot, vagyis az indítóokot támogatják. Mikor szűnik meg az adott felmentés? A) A felmentést adó részéről: 1) a felmentés érvényes visszavonásával (revocatione), amennyiben erre megfelelő oka van. 2) a felmentés kibocsátójának halálával, vagy joghatósága elvesztésével (resoluto iure dispensantis), abban és csakis abban az esetben, ha az ad beneplacitum nostrum, vagy ezzel azonos értelmű záradékot tartalmaz a felmentő okirat. B) A felmentést kapó részéről: 1) az illetékes előljáróval közölt és általa el-

fogadott lemondás útján (renuntiatione). Ki-ki csak a saját javára szolgáló felmentésről mondhat le, tehát nem mondhat le olyan felmentésről, amit a közösség, vagy valamely méltóság, vagy valamely hely kapott, abban az esetben, ha ebből adódóan az egyháznak vagy az embereknek kára lenne. Ha valaki nem él a neki adott felmentéssel, vagy éppen azzal ellentétesen cselekszik, emiatt a felmentés nem szűnik meg. 2) a felmentést kapott személy halálával (per mortem dispensati), ha személynek, s nem hivatalnak szolt a felmentés. Ha a felmentés a hivatalnak szolt, úgy a hivatali utód tovább élhet a korábban adott felmentéssel. 3) a felmentési határidő lejártával (elapso tempore). 4) a meghatalmazásban meghatározott számú esetek elintézésével, kimerülésével (expleto numero causarum). 5) az indítóokok biztos és teljes megszűnésével.

A kiváltság (privilegium): A kiváltság adásával a törvényhozó vagy kivesz az adott törvény hatálya alól, vagy más törvényt ad helyette. A kiváltság törvény tehát. Fajtái: 1) személyhez kötött (personale) 2) dologhoz kötött (reale). 3) kegyet adó (gratiosum, favorable), de senkinek sem ártó (pl. misehallgatás magánkápolnában) 4) mások jogát sértő (odiosum), pl. kiemelés mások joghatósága alól (exemptio). 5) ingyenes (gratuitum), jutalmazó (remuneratorium); vagy ellenszolgáltatással járó (onerosum) 6) közösség javát szolgáló (commune) vagy magánkiváltság (privatum). 7) kérés nélkül adott (motu proprio) vagy kérvényezés útján (ad instantiam). Aki kiváltságot kapott, élhet vele. Tudott dolog, hogy a kiváltságok és a szerzett jogok az idő múltával inkább gátjává, mint előmozdítójává lesznek a közösség életének. Ebből adódóan lelkiismereti kötelessége a kiváltság vagy szerzett jog tulajdonosának afelett éberem örködni, hogy jogával erkölcsileg megengedett-e élnie, azaz nem okoz-e másoknak ezzel feleslegesen kárt, vagy nem nehezíti-e meg mások életét indokolatlanul.

A törvény megszűnése: A törvény megszűnhet külső vagy belső okból. Az előbbi a törvényhozó akaratának megváltozását, míg az utóbbi a törvény céljának megszűnését jelzi. A törvényhozó többféle módon szüntetheti meg a törvényt: a) annak teljes visszavonásával (abrogatio), b) annak részleges visszavonásával (derogatio), c) ellenkező rendelkezéssel (obrogatio), d) a törvény teljesen újra rendezésével (ordinatio ex integro): Itt követendő elvek: az új egyetemes törvény nem szünteti meg a részleges törvényeket, kivéve, ha ezt kifejezetten el nem rendelte. Az új egyetemes törvény megszünteti a korábbi egyetemes törvényt. Az új részleges törvény megszünteti a vele ellentétes általános és részleges törvényt, hacsak másként nem rendelkezik.

A törvény céljának megszűnése: A törvény célja, vagyis indítóoka megszűnhet vagy teljesen (adaequate), vagy nem teljesen (inadaequate). Megszűnhet mindenkire nézve (universaliter) vagy csak egyes emberekre való tekintettel (particulariter). Megszűnhet azáltal, hogy ártalmassá, megtartása nagyon nehézé válik (positive, contrarie), vagy pedig egyes esetben nem éri el célját, de nem válik ártalmassá, sem különösen nehézé (negative). Amennyiben a törvény célja teljes mértékben mindenkire nézve megszűnik

(adaequate et universaliter), akkor maga a törvény is belső okból, megszűnik. Ha a törvény célja csak egyesekre nézve szűnik meg és megtartása a köz számára károsná válik (particulariter et contrarie), akkor a törvény szintén megszűnik. Ellenben, ha a törvény csak egyesekre nézve válik feleslegessé (negative), ám megtartása nem válik a köz javára károsná, úgy a törvény kötelező ereje továbbra is megmarad.

A jogszokás (consuetudo): A jogszokás az egyházi jogrend rugalmasságát jelző újabb jogintézmény. Olyan jogszabályt jelent, amit a közösség jogalkotás szándékával vezetett be, és ami a törvényhozó legalább hallgatolagos beleegyezésével jött létre. Lehet törvénytől (praeter legem), törvényrontó (contra legem) és törvény szerinti, vagy törvényt magyarázó (secundum legem), ha a felosztási viszonyítás alapja a törvény. Kiterjedési körét tekintve lehet általános, ha az egész egyházra kiterjed, részleges, ha nagyobb területre terjed ki, és helyi jellegű (specialis).

A jogszokás létrejöttének feltételei: 1) A törvényhozó részéről: a) vagy a törvény megengedi létesítését (consensus legalis), b) vagy a törvényhozó személyes vagy legalább hallgatolagos beleegyezése. Amennyiben a törvényhozó hozzájárul a jogszokás létesítéséhez, nincs szükség a szokás jogerőre emelkedéséhez szükséges törvényben előírt idő leteltére, s megszűnik a vele ellentétes törvény. 2) Az alárendeltek részéről: olyan közösség vezesse be, melynek törvény adható, s meg is legyen a közösség illetékessége a szokás bevezetésére. 3) A tárgy szempontjából: követelmény, hogy a szokás ésszerű és hasznos legyen, annak ellenére, hogy esetleg egy érvényben levő törvénnyel ellentétes. Nem szabad ellentétesnek lennie a természetes és tételes isteni törvénnyel, illetve az ellentétes szokást tiltó törvénnyel. 4) Idő-elem: a jogban előírt időn át folyamatosan kövessék. Olyan törvénnyel szemben, amely újabb szokás kialakulását tiltja, csak a 100 éves vagy az emberemlékezetet meghaladó jogszokás juthat érvényre.

A jogszokás kialakulásának következménye: törvénytől, vagy rontó, illetve értelmező szerepe van. Ugyanakkor a jogszokás nem szüntethet meg sem természeti törvényt, sem isteni tételes törvényt, illetve nem szüntethet meg tételes törvényt, abban az esetben, ha azt a törvényhozó kifejezetten elrendelte. Bevezethet bármiféle típusú törvényt, így parancsoló, tiltó, büntető, megengedő, sőt invalidáló törvényt is.

Az új törvény és az érvényes jogszokások viszonya: 1. A törvényrontó és törvénytől jogszokást a vele ellentétes törvény visszavonja. Ez az alapelv, kivétel, ha évszázados, vagy emberemlékezetet meghaladó jogszokásról van szó. Az általános törvény nem vonja vissza a részleges jogszokásokat, kivéve, ha a törvényhozó másként nem rendelkezik. 2. Azok az akár általános, akár részleges jogszokások, melyeket a kánonok kifejezetten elvetnek, korrigálandók, annak ellenére, hogy emberemlékezetet meghaladók. Azok a szokások, melyeket a törvénykönyv kifejezetten nem ítél el, s egyúttal évszázadosak vagy emberemlékezetet meghaladók, eltűrhetők, ha a helyi ordinárius úgy ítéli meg azokat, hogy nem ésszerű és célravezető a megszüntetésük.

Mivel különböző hierarchikus rendjei vannak a törvényeknek, azok összeütközésekor az alábbi elveket kell alkalmazni: 1) A természeti törvények fontosabbak, mint a tisztán tételes isteni törvények, 2) ezek fontosabbak, mint a tisztán tételes emberi törvények. 3) Az egyházi tételes törvény elébe helyezendő a tételes világi törvénynek. 4) a tiltó törvények erősebbek, mint a cselekvésre szólító törvények. 5) az igazságosságból eredő kötelezettségek elébe helyezendők a más erényekből fakadó kötelezettségeknek és 6) a nagyobb javakat védő törvények előnyt élveznek a kisebb javakat védő törvényekkel szemben.

A törvény értelmezése és alkalmazása és a lelkiismeret viszonya (interpretatio et applicatio seu executio legis): Mivel a törvény általános és tipikus tényállásokat vesz figyelembe, ezért alkalmazása a konkrét esetre olykor nehézségbe ütközik. A helyes alkalmazáshoz helyesen kell a törvényt értelmeznünk. Itt a fő lelkiismereti kötelesség annak az értelemnek a megtalálása és alkalmazása, amit a törvényhozó kívánt adni annak. Kétség esetén hiteles törvényt magyarázatot kell kérni az illetékes hatóságtól. Ugyancsak lelkiismeretesen mérlegelendők a törvény alkalmazásának körülményei.

A törvény biztosította jogainkkal más kárára nem élhetünk. A jogainkat felelős módon kell gyakorolni, hasonló módon teljesíteni kötelességeinket. Mindennek sajátos hierarchiája van, éspedig a legfontosabbak alapvető jogokból és kötelességekből eredő teendők és jogosultságok, majd az állapotbeli, aztán a hivatalbeli, s végül a megbízatásból származó jogok és kötelességek következnek. Ha engedélyt, vagy kegyet kérünk, valós okunk kell, hogy legyen rá, különben helytelenül cselekszünk. Ha tanácsadásra, szakvélemény adására kérnek bennünket, úgy a legjobb tudásunk szerint kell eljárunk. Ha tanácsot, vagy szaktanácsot kérünk, a felkért személynek rendelkezésére kell bocsátanunk minden szükséges és elégséges információt, ami nélkül a dolog érdemben nem dönthető el. Elbirtoklás esetén erkölcsi szempontból mindvégig jóhiszeműnek kell lennünk. Amennyiben testületi döntésről van szó, s nekünk is szavaznunk kell, úgy a lelkiismeretben legjobbnak tartott személy vagy döntés mellett kell voksolnunk. Ha jogvitánk van, akkor a törvényes fórumokon kell azt döntésre vinnünk, s el kell fogadnunk lelkiismeretben a legfőbb földi fórum döntését: pl. érvénytelen a házasság az illetékes bíró döntése alapján, vagy ha a legfőbb egyházi hatóság hozott döntést az ügyben, pl. büntetést szabott ki, melyet lelkiismeretben el kell fogadni. Ugyancsak ide tartozik a tanítóhivatal végleges és nem végleges, de hiteles döntésének elfogadása is, tehát lelkiismeretben kötelezőként való elismerése.

7. AZ ILLEMSZABÁLYOK ÉS A LELKIISMERET

Az illemmel kapcsolatban ma is időszerű Tóth Tihamér gondolata: „Az emberek érintkezését, társalgását, viselkedését pontosan meghatározott illemszabályok írják elő. Ezek a műveltségi szabályok évszázadok alatt alakultak ki s azokon senkinek sem

szabad magát túltennie. Vannak köztük olyanok, amelyek egyenesen vallási motívumokból fakadtak; mások a felebaráti szeretet célszerű megvalósításai s bár csak külső cselekedeteknek látszanak is, akárhányszor a belső, erkölcsi törvények megtartását is elősegítik. Mindez épp elegendő ok arra, hogy a műveltségi szabályokat mindnyájan pontosan megtartsuk. Az udvariassági szabályok a felebaráti szeretet alkalmazásai; az embereket okos módon közelebb – de nem túl közel – hozzák egymáshoz. Persze csak akkor van értelmük, ha igazak, szívből jövők s nemcsak magunkra erőltetettek; ha nem túlzottak, mesterkéltek, hanem természetesen könnyedek. Ezek az előírások az egész életet szabályozzák: járásunkat, kelésünket, üdvözlést, írást, társalgást, játékot, mulatságot, táplálkozást, munkát, viselkedést a szülőkkal, föllebvalókkal, nőekkel szemben, stb.”⁵⁸

Mivel az illem rendje is a szeretet rendjének kifejeződése, és katolikus felfogásban ez a normatív rend sem kerülhet ellentétbe az erkölcs és a jog rendjével, amennyiben ilyen illemszabályok vannak, azok szintén lelkiismeretben köteleznek. Először tehát ép szokásokat kell kiépíteni és meggyökereztetni, majd azokat megismertetni, megtanítani, megtanulni, s alkalomnak megfelelően úgy viselkedni. Természetesen az illemszabályok áthágása objektív értelemben kisebb vétségnek minősül, mint az erkölcsi és a jogi szabályok negligálása. Épp ebből adódóan több olyan körülmény fordul elő, ami felmentést ad esetenként az alkalmazásuk alól. Néha ilyen kis hibák miatt nagy konfliktusok keletkeztek a történelem során uralkodók között. Már Arisztotelész is megfigyelte, hogy a kis ellentéteknek is igen nagy a jelentőségük, ha a hatalmon levők között keletkeznek.

8. A LELKIISMERETI SZABADSÁG PROBLÉMÁJA

Ha egyszer természettörvény, hogy a lelkiismeretünk szavát kövessük, akkor is, ha az legyőzhetetlenül téves, akkor ebből könnyű kikövetkeztetni azt, hogy senki sem kényszeríthető olyan cselekedetre, ami ellenkezik lelkiismeretének szavával. Azaz mindenkinek joga van arra (de kötelessége is!), hogy kövesse lelkiismerete szavát, s hogy ezt a társadalom tartsa tiszteletben, vegye azt védelmébe. Már ebből a megfogalmazásból is látszik, hogy a lelkiismereti szabadság nem egy pusztán szabadságjog, hanem egyúttal kötelezettséget is magába foglal, és pedig azt, hogy ki-ki meggyőződését kövesse, ami tudatos megfontolás és döntés eredménye. Ez a meggyőződés az idő függvényében természetesen fejlődő, vagy változó valóság, mivel változhat és az érvek, a tapasztalatok súlya alatt változnia, jó esetben fejlődnie kell. A fejlődésnek vajon miféle más kritériu-

58 Vö. TÓTH, T., *A művelt ifjú. Ne így áll!* (Tóth Tihamér összegyűjtött munkái II.), Budapest 1936, 7.

ma lehet, mint az, hogy egy az igazság, s ehhez mindinkább közelít a tudat, az értelem, a meggyőződésre törekvő ember.

A fentiek az egyén szempontjából történt megfontolások voltak. Most lássuk azt a helyzetet, amikor több, és ellentétes nézetet valló egyén felfogása hat egymásra. Mi módon rendezhető ez a nézetkonfliktus? Erre vonatkozó általános elvet a kötelességek és jogok természetéből és hierarchiájából nyerhetünk. Ebből adódóan az erősebb és biztosabb jogok érvényesülnek a gyengébbek és a kevésbé biztosakkal szemben.⁵⁹ Amíg a magánszféra területén vagyunk, viszonylag könnyen tájékozódunk. Ha – mondjuk – valakinek az a meggyőződése, hogy húst enni rossz, s ő ennek a belátásnak következtében vegetáriánussá lesz, megtilthatja-e másoknak a hús fogyasztását? Feltesszük, hogy a hús fogyasztása önmagában véve nem mérgező. Az illetőnek joga van arra, hogy kövesse lelkiismeretét, hiszen a húsevés nem természetjogi kötelesség, de hogy másoknak is megtiltsa ezt, erre nincs jogalapja.

Bonyolultabb a helyzet abban az esetben, ha az emberek a lelkiismereti szabadságra hivatkozva olyasmit tesznek, ami veszélybe sodorhatja a közjót, illetve megrövidítheti mások jogait. A válaszuk erre az, hogy a közjó elsőb, mint a magánérdek, míg az egyéni jogok gyakorlásának határt szab mások jogainak tiszteletben tartása. Ha pedig tételes jogi előírás ütközik természetjogi normával, úgy a természetjogi előírás előnyt élvez. A jogok gyakorlását korlátozhatják az egyházban a *communio non plena*, a kiszabott büntetések, a közjó és végül mások jogai.

A világi hatóságnak tehát éberem kell őrködnie úgy az egyén lelkiismereti szabadságának biztosítása, mind pedig a természeti törvény előírásainak érvényesítése felett. Tekintélye csakis addig marad csorbítatlan, amíg e kettős követelménynek meg kíván felelni. Mindazonáltal a világi hatóságnak joga van arra, hogy az egyének helytelen cselekvését korlátozza, vagy megakadályozza, ha azok károsak mások számára jogaik érvényesítésekor. Ez az elv akkor is érvényes, ha valakinek büntelenül téves a lelkiismerete, azért mert pl. rosszul nevelték, káros környezetbe került, olyan rossz szokásokat vett fel, amit aligha lehet megváltoztatni, vagy ha kiégett és végzetesen megvakult/elvakult a lelkiismerete. Az ún. természetjogi ellenében szintén senki sem hivatkozhat a lelkiismereti szabadságra.⁶⁰ Hasonló a helyzet az ún. invalidáló és a büntető törvényekkel is.

A lelkiismeret, mint az emberi szabadság megtestesítője, nem abszolút módon szabad, mivel nem szakadhat el büntelenül és büntetlenül a törvénytől, pontosabban az

59 Vö. VARGA, A., *Az erkölcsi élet alapjai*, in ALSZEGHI, Z. – NAGY, F. – SZABÓ, F. – WEISSMAHR, B. (szerk.), *Teológiai vázlatok II*, Budapest 1983, 275.

60 Vö. TARJÁNYI, Z., *Az erkölcssteológia története és alapfogalmai. Morálteológia I*, Budapest 2005, 122-123.

erkölcsileg jó törvénytől; ha így tenne, az önkényesség lenne, illetve a szabadság helyes használatával ellenkező tett. Ebből a belátásból adódóan csak addig lehet hivatkozni a lelkiismereti szabadságra, amíg valaki vétlen tudatlanságban vagy tévedésben van lelkiismereti ítéleteinek tárgyi értékét illetően. Amennyiben „az ember vétkeken, tudatosan követi lelkiismeretének téves ítéleteit, nincs joga lelkiismereti szabadságára hivatkozni. A társadalmi tekintély legfontosabb feladata a téves lelkiismeretű embert az igazságra inteni és a közösséget a veszélyes tévedések káros következményeitől megvédeni (...). Másként elkerülhetetlenül lép az erkölcsi jó helyére a gonoszság kényszere”.⁶¹

Az egyháznak sajátos kötelességei vannak a lelkiismereti szabadsággal kapcsolatban, éspedig az, hogy világossá tegye hívei számára, hogy melyek a természetjogi előírások, másrészt pedig hit- és erkölcs dolgában hitelesen és adott esetben tévedésmentes módon tanítsa a hitletémenyt.⁶² Ezek a tanítások lelkiismeretben kötelezik a hívőt, mivel a szó objektív értelmében igazságot közvetítenek, ami az emberi cselekvés megfelelőbbétehető normája. Ez azt is jelenti, hogy a hívőnek nincs joga ezen igazságok ellenében a saját lelkiismereti szabadságára hivatkozni, vagy különben el kell hagynia az egyházat (amit az egyház tanításával ellentétes meggyőződésével belsőleg máris elhagyott). E megbízhatóság sajátos szerve az egyházi tanítóhivatal, melynek erőssége a pápai primátus és infallibilitás. Minden látszat ellenére, „az általános egyházi és pápai tévedhetetlenség hittételének kihirdetésével a lelkiismeret jelentősége egyáltalán nem csökkent. Éppen ellenkezőleg: a lelkiismeret végső esetekben végső támpontra találhat. Az egyházi tévedhetetlenség pontos körvonalazása csak arra a területre terjed ki, amelyen a lelkiismeret teljesen biztos vezetésre szorul, ellentétben azzal a területtel, ahol bizonyos körülmények között a lelkiismeret és az egyházi, nem tévedhetetlen, de helyes irányelveket adó tekintély között ellentét áll fenn”.⁶³

Senkit sem lehet kötelezni arra, hogy lelkiismerete ellenére felvegye a katolikus hitet, de kötelesség és jog az Istennel és egyházával kapcsolatos igazság keresése (748. k. 2§). Természetesen döntés csak akkor várható valakitől, ha az eldöntendő kérdésre vonatkozóan a szükséges és elégséges információkat összegyűjtötte és kellően megfontolta azokat. Ebből a szempontból ezt szolgálja a hitoktatás, a pásztorokkal való konzultáció, stb.

61 Vö. HÁRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 167.

62 Természetesen diszciplináris kérdésekben nem illeti meg az egyházi tanítóhivatalt, sem a kormányzati szervezetek tévedésmentesség, ám ilyen kérdések eldöntésekor van legfelsőbb földi fórum, a Pápa bíróságai, illetve maga a pápa, amelyeknek végső szava, jóllehet nem tévedhetetlen, de erkölcsileg biztos, tehát erkölcsileg kizárt a tévedés veszélye, ezért ezek a döntések is lelkiismeretben kötelezik az érdekelteket.

63 Vö. HÁRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997 165.

Mi a helyzet akkor, ha egyén és intézmény kerül konfliktusba? Ilyen esetben az ítélet helyességének vélelme az intézményt illeti meg (ami ellentéte bizonyításával az adott esetre, és csakis az adott esetre megdől). Miért van ez így? Azért, mert az intézmény korrigálni tudja hibás döntéseit. Ellenben az egyén a közösség vonatkozásában aligha képes erre, mivel ha az ártatlanul meghurcolt egyén megbántottságtól vezetve, kilépne az egyházból, akkor az egyház közössége óhatatlanul szektákra szakadna szét, ami az egyház, mint közösség számára a legnagyobb veszélyt jelenti.⁶⁴ Az ilyen jogvitákat lezáró legfelsőbb bírói fórum döntései szintén lelkiismeretben köteleznek.

9. BEFEJEZÉS

A lelkiismeret helyes működése nemcsak a moralitást, de az etikailag helyes döntéseket is magába foglalja. Fogalmazhatunk úgy is, hogy tudati kérdés, azaz mi határozza meg a tudatot, milyen értékrend (eszmény), milyen érzület (sapientia), milyen ismeret (scientia).⁶⁵ Ez adja a lelkiismeret működésének keretét.⁶⁶

A lelkiismeret az emberi cselekvésvilág végső immanens, szubjektív fóruma, ám fellelte áll az örök törvény, az „Isten Igéje és a szeretet, valamint Isten kegyelme (...) ezekre van utalva, ezekből él”.⁶⁷

A lelkiismeret belső képesség és készség, tehát „nem a társadalmi környezet hozza létre és határozza meg teljességében, hanem az ember születésétől meglevő erkölcsi hajlamait alakítja. Nem a külső, társadalmi kényszer alakul át belső erkölcsi késztetéssé, mivel az erkölcsi tevékenység a külső kényszertől lényegesen különböző természetű. Külső dresszúrával nem lehet olyan belső meggyőződést létrehozni, amilyen a lelkiismereti belátás tulajdonsága. Az erkölcsi rossz tudatát nem az emberre nehezedő félelem hozza létre, hanem a rossz tudata ébreszti fel a félelmet (...). A lelkiismeret fejlődik az egyén fejlődésével, műveltségével, környezetével, melyek új szempontokhoz, belátáshoz, motivációkhoz segítik, s értékelését alakítják, módosítják. Azonban a változás nem a lelkiismereti eligazodást adó alapelvek változásában áll, hanem az élet változó feladataihoz való hozzáigazodásban. S az emberi lelkiismeret nem csalhatatlan bizonyosságú, hanem kénytelen legjobb belátására hagyatkozni (...). Végeredményben: A lelkiismeretben az emberi személynek az abszolút, feltétlen kötelező erkölcsi értékvilághoz való viszonya tudatosul, mely túlvezet a pszichikai élményvilág keretein”.⁶⁸

64 Vö. TARJÁNYI, Z., *Az erkölcssteológia története és alapfogalmai. Morálteológia I*, Budapest 2005, 122.

65 Vö. NYÍRI, T., *Alapvető etika*, Budapest 1994, 72-74.

66 Vö. ANZENBACHER, A., *Einführung in die Ethik*, Düsseldorf 2003, 102-105.

67 Vö. WEBER, H., *Általános erkölcssteológia. Hívás és válasz* (Szent István Kézikönyvek 3), Budapest 2001, 198.

68 Vö. KECSKÉS, P., *Az erkölcsi élet alapjai* (Keresztény Bölcséleti Írások 4), Budapest 2003, 66-67.

A lelkiismeret olyan, mint állandó éber virrasztó, mint lámpás, mely utunkat bevilágítja. Éberen tartója a bűnbánatnak, az egészséges bűn- és felelősségtudatnak. Az ép lelkiismeretű ember a konfliktusok békés rendezésére mindig kész, mert tudja, hogy a mindenkire ugyanúgy kötelező igazságra figyel. Mivel a bűntudat feltételezi a szentet, hiszen annak fényében látjuk tettünk hiányait, ezért a lelkiismeret közvetíti valamiképp az Istent, a Szentet. A bűntudat pedig forrása a bűnbánatnak, a kiengesztelődésnek. Így a lelkiismeret az, ami sugallja a bűnök megbánását, a lelkiismeret az, ami sugallja az okozott károk helyreállítását.

A lelkiismeret kanti fogalompárjai tükrében a lelkiismeret sugallata jelzi a helyes motivációt, így a formális, az objektív, a kategórikus és az autonóm indítóok győzelmét a materiális, szubjektív, hipotetikus és heteronóm indítóokok felett.⁶⁹

A lelkiismeret hangját, mint kegyelmi hatást, véljük felfedezni a megtérés, az Isten-nel való kapcsolat komolyan vételekor.

A szeretet hármasságának (erkölcs jog és illem) megvalósítására irányul a szabad cselekvés, ebben segítenek az erények, főleg az okosság erénye, a Lélek ajándékai, valamint mindezek mintegy szubjektív megerősítője, jóváhagyója (tekintély), a lelkiismeret szava, döntése. Szabadságunk kifejeződése, annak helyes gyakorlása. Végeredményben az okosság segítségével a lelkiismeret, mint törvény... mint Ige, mint lélek, mint intuáció, szerinti élet biztosítja az erények harmonikus tevékenységét, s válhat az ember a Szentlélek hárfájává. A lelke a lelkiismeretnek az Igazsággal, Krisztussal való mind mélyebb és igazabb azonosulás, ahogy azt oly utolérhetetlenül szépen írta le Horváth Sándor O.P.: „Az igazság nem a valóság élettelen, fényképszerű visszaadása, hanem élet, az egész embernek meggyőződése, összes képességeinek a tárgyhoz való idomulása. Az igazság sajátosan a ráésmelésben valósul meg, ... ez pedig csak akkor zárul le, csak akkor vezet biztos eredményhez, ha a külső és belső érzékek, érzelmek és szenvedélyek, értelem és akarat mind kivétel nélkül keresztülmentek a tisztulás tüzén, s az igazság csak akkor lesz tulajdonunkká, ha nemcsak az értelem, hanem a lelki élet többi tényezőjének ellenvetései is elhallgatnak s a maga módja szerint minden képességünk beleegyezését adja a felfogott tárgyhoz. Az egész ember abban különbözik az átlagostól, hogy az utóbbit a tárgyak lelkébe rajzolódása vezeti, tehát az, amit az igazság előfeltételének, materialiter verum-nak nevezünk, az előbbit pedig a ráésmélt igaz, a formaliter verum. Itt az igazság maradandó tartalom, állandó életelv, ott pedig a pánta rhei törvényeitől irányított szabálytalanság.”⁷⁰

69 Vö. NYÍRI, T., *Alapvető etika*, Budapest 1994, 52-58.

70 Vö. HORVÁTH, S., *Szent Tamás írói egyénisége*, in HORVÁTH, S., *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál. Bölcséleti és hittudományi tanulmányok*, Budapest 1944, 9.

Häring meghatározása szerint a lelkiismeret szellemi fenntartó erő, mely átfogó egységre törekszik. A lélek önmagában egységes akar lenni, és ezt az egységet csak úgy tudja megteremteni, ha egyesül az igazság és a jóság világával.⁷¹

A lelkiismeret tevékenysége, mint az egész ember állásfoglalása akár az egyes cselekedetekben, akár mint világnézeti betájoltság, nem vezethető vissza önmagában sem az értelemre, sem az akaratra, sem az érzületre, sem a felettes énre, sem a törvényre, sem az erényre, nem is a Szentlélek műve, nem is a jellem, nem is az ételszentség, de vagy feltételezi ezek működését, vagy a lelkiismeretes életvitelből következnek ezek. Végső gyökerei a vallásban, Istenben vannak, s az ember szellemisségében, istenképiségében. Mindazonáltal olyan valamiféle velünk született érzékünkről, intuitív képességünkről van szó, melyben a belátás, tehát az értelem használatáé a vezető szerep, azaz ész-jelle-gű.⁷² Az egész élet legfőbb, de nem tévedhetetlen immanens és szubjektív kormányzója,⁷³ mely hol az értelmet (recta ratio), hol az akaratot (recta voluntas), hol az érzületet (recta mens, rectus animus, rectum ingenium) hívja tanúul maga mellé. Hol ezek sajátos kombinációit nyújtja a döntéshez segítségül, illetve indítja ahhoz, hogy az emberi cselekvés megfeleljen az emberi méltóságnak, hogy maga a lelkiismeret méltán és joggal neveztesse az emberi szabadság, az emberi élet lelkének, iránytűjének. Így válik a lelkiismeret az erkölcsileg és etikailag helyes cselekvés sugalmazójává, tanácsadó-jává, végeredményben a kegyelem csatornájává, vagyis az üdvös, tehát Istennek tetsző élet közvetítőjévé, mintegy megvalósító-jává.

Dr. Kuminetz Géza
taszékvezető egyetemi tanár PPKE-HTK

71 Vö. HÄRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 160.

72 Vö. ANZENBACHER, A., *Bevezetés a filozófiába*, Budapest 1993, 318.

73 Ide kívánczik Bernhard Häring megjegyzése: "Szigorú értelemben véve a lelkiismeret vétkeken téves ítélete a lelkiismeretnek még nem utolsó ítélete. Az igazi, nem a felszínességen alapuló lelkiismereti döntés ebben az esetben sokkal több: tisztítsd meg lelkiismeretedet! Szabadulj meg lelkiismereted vétkes eltompulásától és elhomályosulásától!" Vö. HÄRING, B., *Krisztus törvénye I*, Pannonhalma-Róma 1997, 174.